

А. В. БЕЛИЦЕР.

**ЛУГЫШ ООРУЛАР,
— ОЛОР-ЛА —
КАНАЙЫП ТУРУЖАРЫ.**

*Заразгы заман
домашник табуктары
барба санын.*

ПЕРЕВОД
Ал. Вас. Тозыянова.

Ойрот.

2-369

1166

Г. П. Б.
1927.

I. Озо баштап билэргэ кэрэктү сөстөр.

Калганчы жылдарда Россияда болгон југыш оорулар. Узакка үзилбэс-бачым јазылбас југыш оорулардыг аайы. Југыш оорулар-ла канайып туружатан, оны билэргэ кэрэктү:

Озо-до, кийиндэ-дэ југыш ооруларды нэ дэп көрүп, ајыктап турган. Эмдиги чакта југыш ооруларды нэ дэп көрүп јат.

Калганчы Бистинг төрөл јэрибискэ јеткэн, **жылдарда, Рос** нэ-лэ улу, шыралардын орто-
ссияда болгон ју зында, југыш оору дэп нэмэ,
гыш оорулар. ондыйлардын бир артыгы дэп, айдар кэрэк. Слэр ончогор билэригэр, испанка дэп оорудан, канча крэзи, идэ-чагы киргэн јаш улус өлбөди, сыпной тиф-канча јүрүм алып барбады, онойып-ок брюшной-ло возвратный тиф-тар, канчаны алып барбады болбогой, көп јэр-лэрдэ азиатский холера табылып, албаты кырылды; озогызынан артык эмди улус осподон өлүп јат; дизентериядан (кыжык оору) скарлатинадан, олорго-до түнгэй јүзүн-јүүр југыш оорулардан кырылып јат. Алдында ооруга-да бодолбос „болотная лихорадка (малярия) калтраак оору эмди кажы-ла јэргэ таркап, јайылып, тын оору болуп баады. Јаман балу дэп нэмэ, өйинэн өткүрө көптөди, онон-до башкалары көп. Албаты ортозында, база бир өйинэн өткүрө јайылган оору чахотка (туберкулез) чэмэт-јөдил оору, онон башка сифилис (кыргыз балу) дэп оору, бу эки оору албатыны үзэргэ јэдиш браат.

Југыш оорудан јангыс албаты өлүп турган эмэс, албатынын азранар баалу-курсагы, јэр ја-

Инв. №

рандырып-өнжүдэр аргазы, эм тургуза јэр иштээр, кижинин сөөк-тайагы, бир канча иштиң төзи болгон иштәрди бүдүрип турган нәмә, мал ооруйт.

Көдрө јуртка коркуш болуп турган, малдын чумазынан, канча ммллион уй-мал өлди, јылкымалга сап (кампу) дәп оору табылып, кара јәрди бүркәй бәрди, сибирский язва дәп оору, көп јәрдә өйинән өткүрә тыңыйла, малдан кижәә југуп, көп кижи ооруп јат; көп губернияларда, уй-малдын өкпөзи оорур оору табылып, көптөп туру; озо нәмәә бодолбос, көп чыгымы јок, тәкши јәрдә билбәс-аттын кырчанызы, эм кажы-ла губернияда, јыл заин канча муң јылкы-малды кородот, онын учун чәрүләрдин аттары астап јат. Јуугыш оорулар, тәгин-дә астай-бәргән малыбысты јок әдәрина једә бәрди.

Кижидә, мал-да ортозында југыш оорулар бистин јәрдә анайып тыңып јат.

Узак турар југыш оорулардын ааи. Кыргыз југыш оорулардын, кәзәккә турар југыш оорулардын, бир нәмәзи бар, ол, нәмәнин аайы мундый. Олор кажы бир јәргә табылза, ол јәрдән оогу айрылбай узак турат, оны јок әдәринә, сүрәкәй туружар кәрәк. Албатаа чак түжүп, аш чыкпай очана боло бәрзә, кийиндәги јылда аш јакшы чыгар, јуу, ол әмәзә бир кандый булгак чыкса, ол амыр-ла токунай бәрәр. Јә, југыш оорулардын көбизи табылган кийиндә, канча јылдардын туркунына айрылбай туруп, бойынын корын јәтирәр; ондый оорулар, канча јылга-да әмәс, јә, бир канча үйә-дә барар.

Онын учун кижинин-дә, малдын да југыш ооруун албатаа јәткән чак дәп, айдар.

Југыш оорулар-ла канайып туружатан оны биләргә кәрәктү нәмә. Југыш ооруларды, Государства јок әдәргә, әбин бәдрәнип албаданып туру. Јә, онын онойып кичәәп турганы, мундый болзо, тузалу болор; албаты бойы база кичәәп, туштаган-ла кижи онын онойып тур-

ганы тузалу дэп, онын ижинэ, албаты-јон ортозына југыш оору таркатпаска турганын билип, болужар болзо, јоннын јатиргэн болужы ол дэп болор.

Југыш ооруларды јок эдэринэ кичээри, оныла туружары, југыш оорулардын нэ-лэ аайын билэри; нэдэн табылат, јон ортозына канайып таркайт, бир кандый југыш оорудан канайтса аргаланар, онын ойчозын билэр кижиле тузалу болуп, тузазын јатирэр. Озодон үүрэнгэн улустардын мундый айткан сөзи бар: „Нэ нэмэни билэри үүрэдү-дэ“ дэп. Анайып айткан сөс, бу југыш оорулар-ла туружарына кэлнжип јат; оныла туружарга үүрэдү кэрэк.

Эмдиги чакта, кандый-ла кижиле, оо тэгин јуугыш оорулардын учурын билэргэ кэрэк. Онын онойып эткэни бойына-да тузалу эмдиги-дэ үйээ, кийиндэти-дэ үйээ тузалу болор.

Озо-до, нийни-ндэ-дэ југыш ооруларды нэ дэп көрүп, ајыктап турган. Кижилэрдин-дэ, малдын-да југыш оорулары, тугу озогы чактап бэри болгон. Озогы куучын бичиктэрдэн көргөндэ, југыш оорулар озогы тужунда, эмдигизинэн раак күч болгон: ол ондый југыш оорулардан бүткүл городтор-до, областар-да јок болуп калган. Оны көргүзү эдип, 14 уйэдэ болгон нэмэни айткадый; ол тужунда „кара өлүм-нэн“, Азиядан кэлгэн чума дэп оорудан, Европанын албатызынын, дорт үлүүдин, бир үлүү корогон, ол тужунда албатынын чук јаткан јэри Италия болгон учун, онын тэн каборто албатызы өлди.

Кажы-ла үйэнин үүэрэнгэндэри, бу југыш оорулардын, нэлэ аайын билэргэ, бэдрэглэп таппай турган. Јэ, бу калганчы үйээ јэтрэ, озор нэмэнин аайыа чыккылап албай салган дэп, кижинин кайкаары-да јок. Јуугыш оорулар үрэлип калган кэйдэн болотон-ба, јэрдэн чыккан јаман чыктап-ба, јаман суудан-ба, јаман јэрдэн-бэ дэп, сананаттан болгон. Југыш оорулар көрмөстөн,

тармадан, кандый-ла шибиш эрмәктэн болоттон дән, нәмә билбәс албаты, сагыжына киргәнчә-лә таан, бүдүп тургулайтан. Јә, база канайип ийәр, әмдәә јәтрә албатынынг бир кәзигиндә, ондый нәмәләр јада калыптыр.

Эмдиги чакта Кижиги угы узакка југыш оору-
југыш оору-лардын аайына чыгып болбой
ларды нә дән салган. Кажы-ла јәрдинг акка
көрүп јат. үүрәнгән улустары аайына чык-
пас тәгип иш иштәгиләди. 70 јылдан бәри, бу
кәрәк аайланып, јарталып кәлди. Француз јәри-
нинг үүрәнгән Пастәр дән кижиги, бу кәрәкти аай-
лап баштады.

Бу југыш оорулар мундый нәмәдән болып-
тыр; кижининг-дә, малдың-да эдинә, огожоок тү-
рү нәмәләр табылаттан әмтир. оны үүрәнгән
улус микроб, ол әмәзә бактерия дән, айдатан.
Бу түрү нәмәләрдинг көптөори-дә капшагай, аай-
јок көптөп алаала, јаманын јәтирәт. Кижининг
эдин оорудып тура барар, ононг ары өлөри-дә
узак әмәс.

Микроб дән түрү нәмәләр, бир нәмәнинг
эдинә көптөп алаала. ононг ары экинчизинә, үчин-
чизинә југыжар. Анайын көйлөп, көп нәмәә ју-
гуп, југыш оорулар јайылып јат.

2. Микробтын учуры.

Микроб дән нәмә; олардың бүдүжи, сыны
бажы. Јаман микроб-ло, тузалу микроб. — Мик-
роб јәр үстүнә нәгәрәк јайалган, нә учурлу нә-
мә. Микробтордың јәр үстүнә јайалганы. — Мик-
робтордың капшагай өзөри. — Микробтордың
јүрүмининг аайы.

Микроб дән нә Микроб, ол әмәзә бактерия дән
измә; о л о р- нәмә, өйинәнг өткүрә огош
дың бүдү- болор; кижиги оны тәгин көс-лә
жи, сыны-ба- көрүп болбос. Оларды ајыктап
жы. көрөргө микроскоп дән, јәпсәл
кәрәк, ол јәпсәлди канча-канча катап нәмә
јаанадар шилидән әткән;

Микробты көрөин дэзэн, оны 400 ол эмээ 500 катап јаандар кэрэк; бир кэзик микробторды 1000 ол эмээ 2000 катап јаанатпаганча көрүп болбос, база бир кэзигин, канайып-та көрүп болбос, оларды көрүнгэдий эдип јаандар шилилэр јок.

Бүткэн бүдүжи јангыс үйэлик, көөркими јок-то болзо, бүткэн бойы өгөш-то болзо, микроб тынар тынду, түрү нэмэ дэп болор; олар азранып, өзип, көптөп, карып, өлүп јат; кажы бир микробтор, ары-бэри јүрэргэ капшагай-да. Канайып јаан-да өзөр нэмэлэр, тынар тындулар јүрүмдү, микроб ондый-ок јүзүн-јүүр јүрүмдү, јүзүн-башка нэмэлэр-лэ азранып јат; бир кэзигинэ көп јулу кэрэк, бир кэзигинэ ас кэрэк, олардын бир кажызына олар өзип, көптөп јат, бир кажызына өлүп кырылып јат. Микробтордын бир кэзигинин бүдүжи болчок болор, ол эмээ, чичкэ суйман, ол эмээ бөккөн болор. Микробтордын ол эмээ коккидин јадуунын јүзүни көп, башка-башка болчоктор ошкош болор, ол эмээ бириккэн эки болчоктый, илјирмэдий, дөрт талалу кубиктый јангыс јэргэ чокчолылыжып калгандый болор. Чиккэ суйманы ол эмээ бацилла кыска-да, узун-да, учук аайлу болор. Бөкөннин бүдүжи, занятой дэп, знак ошкош, база өрүмнин эрэзини ошкош болор.

Јаман микроб-ло, тузалу микроб. Микроб дэп нэмэ, кижээ-дэ малга-да табылза, оноң ары ол нэмээ оору табылаттан дэп, бистин алдында айтканыбыс ондый болгон. Ол ондый микробтор кижинин, малдын эдинэ табылып, ондо үйлэнип, өзип, кижинин эдинин чыгы-да азрынып, оо јаманын јэтирин јат. Ондыйларды оору эдээчилэр дэп, айдаттан.

Јэ, микробтордын ончозы кижинин өштүү эмэс. Нэ-лэ өзөр нэмэнин, тынар тындудын ончозы кижээ тузазы јок эмэс, көбизи тузалу, микробтор ондый-ок. Микробтордын көбизи, би-

стин најыларыбыс болуп јат; олар бискә јаманын јәтирәринән болгой, ааи-јок туза эдиј јат.

(Дрожди) ачыкты дәп микроб, кызыл аракы бәләтээр тужунда, ол ачыткы болуп, аракыны ачыдып јат, тәгин ачыдып јат, тәгин спирт-тә аракыны оны-ла ачыдып јат, микроб-ла уксус бәләтээр, микроб-ла квас, калаш, капуста, огурчин, сүт ачыыр; нә-лә чий нәмәнин пыжарына, күдәлини, кәндирди, сууга сукканы, онон-до башка, буларга јүзүндәш тузазы көп. Онон башка јәр јарандырап микроб бар, ол өскон нәмә кәрәктү азот, база нә-лә кәрәгин бәрип јат, өлөн јиір тындуудын курсагы ток-тойу болорына-да тузалу, онон-до башказы көп.

Кандый-ла заводтор бойларынын иштәрин: аракы азарын, сыра кайнадарын, кызыл аракылар эдәрин, быштак (сыр) эдәрин, уксус эдәрин, ончозын микробтордын шылтуунда иштәп јат.

Микроб јәр үс-түнә нә нәрәк Микробтордын кижәә јәтирип турган јакшызы-ла јаманы, кан-
јайалган, нә ча-да крәзи улу болзо, ончо
учурлу нәмә. нәмәә бодозо, онын јайалган кәрәги онон-до раак артык. Јә, оны андый-мундый дәп, көкүдип айтпай, јартап айдары мундый: јәр үстүндә микроб јок болзо, нә-лә өзөр иәмә-дә, тынар тынду-да јок болуп, ончозы кырылып калар эдә.

Өлөн өзөрдө, чыкты јәрдән алып өзүп јат, бойлары тынду нәмәә курсак болуп јат дәп, кандый-да кижи биләр Јәрдән чыгар өлөн (кок) јок болзо. кижи-дә мал-да јүрүп болбос эдә.

Јәрди узак чалмалабас болзо, артап, аш бүтпәй барар дәп, ончобыс бцләрибис. Јәрдән кандый нәмә алынып јат, ол нәмәләр ойто јәргә барарын кичәәр кәрәк. Ак јарык-та алдында нәмә, оочозы ондый болуп јат: јәр бойынан чыгарган нәмәләр: (өлөн, јийлэк, аш, кандый-ла тазыл. бүр. түрү нәмәдән айрылар (сидик, тәзәк), онойып-ок калганчызында, түрү нәмә бойы өлө

бэрзэ, јэр болуп, ойто озогы түрү эдэр күчи кирип, јэрдэн канайып өлөндөр-лө алылган эдэ јэргэ ойто барып јат.

Бу јарык алдында нэмэлэр, јаантайын нэмэлэрди алыжып турган кэрэгиндэ, јэр качан-да артабай, өлөндөрдү-дэ, кижини-дэ азраарга күчтү болуп јат.

Бу ары-бэри нэмэ алыжаттанын ортозында, микроб дэгэн нэмэ, кэрэктин јаанын бүдүрүп турар нэмэ болуп јат; олор јок болзо, ары-бэри нэмэ алыжыр дэп нэмэ јок болор эдэ. Микроб нэмэни јыдыдатан учун, байагы өлгөн нэмэлэр, нэлэ тындудан айрылгандар, тындулардын сөөктөри, озогы бойлорынын нэмэ тындандыраына ойто табыжала, нэ-лэ өзөр нэмэни өрө тартар курсак болуп јат.

Нэмэ јыдыдар микроб јок болгон болзо, јэр үстүндэ, нэлэ нэмэнин артканы учы јок көп болор (агаштар, быдактар, јалбырактар, саламдар), тындудан айрылгандары (өтөк, јүзүн-јүүр нэмээ јарабас нэмэлэр) сөөктөр, јэр үстүн бүркөп ийэр эдэ. Бу нэмэлэр јыдыбайтан болзо, јердин азрал чыгы үзүлүп, божой бэрэр эдэ. Јэрдэн кандый-да өзүп чыгар нэмэ чыкпай барар, онын кэрэгиндэ, тындуудын аш курсагы јок болуп, јүрүм јок болуп, токтой бэрэр эдэ.

Көскө көрүнбэс огоош тынду нэмэлэр, јэр үстүндэ кандый јаан иш иштэп турганын, бистин көбибис билбэс.

Кижн көзинэ көрүнбэс баатырлар, јерди онын үстүнэ өлөңнин, тындулардын јүрүминэн артып калган нэмэлэрдин ончозынан аруулап, јэрдэн алган нэмэни, ойто јэргэ табыштырып јат.

Нэмэ јыдыдардан башка, микробтор јэр үстүндэ, оноң-да јаан кэрэктэр бүдүрүп јат; ја, ол кэрэктэрдин аайын, эм тургуза бис айтпазыбыс.

**Микробтор-
јер үстүнэ јай-
ылганы.** Бу мундый^т билдирбэс огоош
тынду нэмэләрдин, иштәп тур-
ган ижи, јер үстүнэ кэрәктү нә-
мә болуп јат; ондый ишти, өскө тындуудын
бирүүзи-дә иштәп чак јәтпәс дәп, оны канайда
јартап, учурлап айдалык? Оны јартап айдарга,
микробтын јүрүминин аайын билип оо үүрәнәр
кәрәк.

Микроб јер үстүнә ааи-бажы јок тарган нә-
мә, бу кижинин көскө көрүнәр нәмәдә, кандый-
ла јәрдә, микроб јок дәп, ондый јер-дә, нәмә-дә
јок. Бу јәрди бүркәгән бистин тынын турган
кәй, талайдын суулары, агын суулар, көлдөр,
казынты суулар, јер кыртыжы, агаштар, тары-
мал агаштар, городтор, јәрдин үстүрдәги кыр-
тыжы көдүрә, бистин јип турган аш, кийим, би-
сти айландра турган нә-лә нәмәдә микроб үй-
ләнгән.

Сүтти кайда-да тургусан ачыыр, оо сүт ачы-
даттан микробтор кирәр, кирбәгәнчә калбас.
Кандый-да сабаа огурчын, капуста туза, олор
ачыбаганча калбас, оо олорды ачыдар микроб-
тор табылар; өлгөн малды кандый-да јәргә сал-
загар, ол јыдыыр, оо нәмә јыдыдар микроб та-
былар, ол јыдый-ла озо кандый нәмэләрдәгн бүт-
кән эдә, ойто онызына табыжар.

Микроб, јангыс-ла бисти айландра турган
нәмэләрдә эмәс, јә, бистин эди сөйгибистә ба-
за-да көп. Кәйдә јүрәр бистин эдибистин тыш-
ты, толтура микроб. Олор кижинин тәрәзиндә,
оозында, тумчугында кулагында, ичээзиндә, ааи-
јок көп јүрүп јат. Кижини, нә-лә тындыуудын
јүрүми, микробтор-ла бир аай болгон учун, өл-
гөн сөйги-дә олордон айрылбайт.

Бу јер үстүндә, микроб дәп нәмәнин ааи-ба-
жы јок көөбин, мунан көрө биләр кәрәк. Ка-
зынтынын коомой суунын, база кирлү, балкаш-
ту, нә-лә нәмәлү суудын бир тамчызында 10,000
крәзи микроб болуп јат; бир тамчы саду сүтгә,
миллион крәзи болор; үрәлип брааткан аш-кур-

сакта, онон-да көп; кижинин чычкан богынын бир тамчы крэзи болчогында, канча-канча миллион болор; малдын өтөгиндэ андый-ок; кижинин јэргэ отурар јэриндэ, база бир кэрэк јок јайынты төгөр јэрләрдин микробы онон көп; јәрдин микробы онон көп: јәрдин үстүндэги кыртыжынын, суудын тамчызынча кәжилу бир болчогында, канча-канча јус мун болуп јат; өтөктү, база чөптөлгөн јәрдин микробы онон-до көп болор.

Микробтор- дын капшагай өзөри.

Микробтор аай-бажы јок капшагай өзөт. Бир микробко оо јарагадый, өскөдий, јакшы јэр табылар болзо, бир суйманан ол э-

мэзэ болчоктон, бир күн көптөөр микробтордын тоозын кижии айдын-та болбос. Бир суйман микробтон 5 күннүн туркунына таркаган микробтор-ла јэр үстүнүн ончо агын сууларын, талайларын, тәнистәрин толтурар дөп, бодоп чыгаргылайт. Кәйдэ микробко јарабас нәмәләр көп учун, олар өйинән өткүрә көптөп, өзүп болбой, канча-ла крэзи кэрэк, анча болуп өзүп јат.

Микробтор- дын јүгән јү- рүминирн аайы.

Микробтор, өлөн чиләп тынду нәмә чиләп, бойы-бойынан јүзүндәри башка болуп, јиир аш-курсагы-да, јүрүми-дә башка бо-

луп јат.

Микробтордын көбизи нәмә ылгабас: суда, кандый-ла кир-киртиндү суйук нәмәдә, өтөктө, јәрдин кыртыжында, өлгөн нәмәнин сөөгиндә јуртап, өзүп, көптөп јат. Јә, бир кәзәк микробтор бар, олардын јуртап көптөөр јәри, кижини, ол эмәзә, нәлә тындуудын әди, олардын курсагына тындуудын әдинин чыгы (сөлизини) кэрәк, ол эмәзә, тын курсак болор кан, сүт, әттин мүйи кэрәк болуп јат.

Бу микробторды, бу бичигибистә јаантайын адап турарыбыс; нәнин учун дезә, булар кижинин, нә-лә тындуудын әдиндә јүрүп, нә-лә оору чыгарып јаткан учун, оларды онын кәрәгиндә,

кижи оорыдар, кижн канын ичэр-јиир нэмэлэр дэп, айдатан. Бу микробтор, јаныс ашты ылгаар эмэс, јэ, ологго јадарга өйму, кижн эдинин јулуундый, јулу кэрэк, айил ичинин јулуундый јулуга, олог өспөс-тэ, көптөбөс-тэ.

Оору тапас микробторго (сапрөфиты) јылу кэрэк јок. Ологдын кажызы соок тужунда өзүн көптөп јат.

Сүрэкэй тын изү микробты өлтүрүн јат. Сууды кайнадар тужунда, микробтордын көбизи өлүн јат. Јэ, мундый микробтор бар, ологды өлтүрөин дэзэ, сууды 15-пэ 30-па минут кайнадар кэрэк. Изүгэ алдырышпас мундый микробтор бар ологдын јүзүн башка, олог өлөтнин үрәни јаар јүзүндөш болуп бүдэр нэмэлэр, онын учун ологды чөп (сорами) дэп айдатан.

Сок изүдий эмэс, микробты өлтүрбэй јат. Срангай уйан микробтар сооко алдырышпай кандый-да јаан соокты јэнил өткүрөт. Соок кандый-да микробты өлтүрбөйтән дэп, бодоор кэрэк. Соокто микробтор өспөс, көптөбөс, јэ өлбөс-тэ, јылуга кирзэ, ойто бойынын јүрүми-лэ јүрө бэрэр.

Микробторго күннин јаркыны сүрэкэй кор эдөт. Куннин јаркыны көп микробторды өлтүрүн јат. Микробторго база бир кор јәтирөттән нэмэ, кургаду. Карачкы, чыкту јәр микробторго өзөргэ сүрэкэй; јэ, јакшы јарык-ла кургаду ологдын өзөринэ сүрэкэй арча, көбизи өлүн јат.

Микробтор сулемадан, карболовкадан, борной кислотадан коронду кәйләрдән, андыйлары: формалиновый (формальдегид), хлорный, сернистый, булардан-да башка көп нэмэләрдән өлөр. Канайып нә-лэ өзөрдин, нәлэ тындудын ортозында, кәзиги бой-бойына болужуп јат; кәзиги бои-бойы көрүшпәй өлүжүн јат. (Јүрәр јүрүмнин кәрәгиндә тартыш), микробтор ортозында ондый-ок: кожо өзүн-тә јүрзә, кәзик микробтор өскөлөринә тийбәс, карын болужардан башка; јэ, кажы бирдә, бой-бойына јаманын јәтирәр.

3. Канайып југыжаттан-ла југыш оорулардын аайы.

Тынду нэмэлэр-лэ, өзөр нэмэлэрдинг ортозындагы југыш оорулар.—Канайып оорулар југыжатан.—Оос-ла југужары.—Өкпө-лэ југыжары.—Тэрэ-лэ, југыжары.—Чыкту, тэрэлү јэрлэр-лэ југыжары.—Кижн тиштээр курт-коньыс-ла југыжары.—Бир аайы-ла, ол эмээ, канча-канча аай југыжары. Кижининг эдиндэ-кандый јердэ, микробтор јүрүп јат.—Микробтыг кижн эдинэ кирэлэ, ондо иштэп јаткан ижн.—Оорудын башка-башка билдизи, онын ооруы.—Оорудын аайына чыккалак тужы; ол канча крэзи билдирбэй турар. Микроб-ла туружар кижининг эдиндэги нэмэлэр.—Кижининг эди-каны-ла, микроб ортозындагы тартыш.—Кижининг эди-лэ, микробтыг тартыжы нэ аайлу болды.—Кижн оору табарга бэлэн нэмэлэр: соокко алдырганан, ачанадан, база өйиннэнг өткүрэ чагы чыгар болзо, онон-да башкаларданг болот.

Тынду нэмэлэр-лэ, өзөр нэмэлэрдинг ортозындагы југыш оорулар. Микробтордын јүрүмининг аайын куучын эдип чийгэнибис, эм југыш оорулардын аайын јакшы ајыктап көрүп, оо үүрэнэли. Југыш оорулар јангыс-ла кижн-лэ, малга табылар эмэс: јэ, јаланнынг андарына, сууда јүрэр тындуларга, нэ-лэ тынду курт коньыска, (адарудын, торко куртынын) југыш оорулары ааи-јок чыгым эдэт) өзөр-дэ нэмэлэрдэ оору бар.

Албатаа табылган кыргын југыш ооруларды “эпидемия” дэп, айдар, малга табыган југыш ооруларды “эпизоотия” дэп, айдар.

Бистин алдында айтканыбыс мундый: југыш оору, кижн эдинэ оору табар микроб кирип, ондо көптөп, кижээ ондый-мундый бир јаманын јэтирэр болзо, кижн оорый бэрип јат дэл.

Кандый-ла оору болзо, онын микробы башка; онын кэрэгиндэ, југыжар аайы, оорудын табылары, нэдэн табылатан, ончозы јагыс аай эмэс, јэ, башка-башка болор.

Канайып оорулар југыжатан. Башка-ашка ооруларда, микроб кижиде эдинэ башка-башка аайлу табылар, анын кэрэгиндэ, кандый-ла оорудын југыжы башка.

Оос-ла југыжары. Көп оорулардын југыжы, кижиде эдинэ, мал эдинэ, јиген курсалгы-ла, ичкэн суу-ла кожо, оозыла табылып јат. Кижээ оос-ла мундый оорулар табылаттан: азиатский холера, брюшной тиф, дизентерия онон-да өскөзи бар, анайып-ок мал-сибирский язв-ла, онон-да өскө көп оорулар-ла бэлэн југыжып, оорый бэрип јат. Бу мундый југыш оорулар тужунда, микробтор јиген ашта-ба, ол эмээ ичкэн ссуда-ба учун, кижиде болзын, мал-да болзын, оны оло-ла алынып јат.

Өпкө-лэ југыжары тынган кэй-лэ. Микробтордыг кижиде эдинэ өдүп табылар, база бир аайы бар ол тынган кэй-лэ табылар. Кажы бир тужунда, микробтор југыш оору кижиде айрылып, ол эмээ кандый бир нэмэдэн айрылып кәйдә јүрүп јат. Андый микробтор кижиде тынар туржунда, кэй-лэ кожо кижинин өпкө-зинә кирип, кажы бир оору таап јат.

Чэмәт оорулу кижиде, јөткүрәр тужунда, јөдил-лэ кожо, өпкөзинән тоозы јок суйман чэмәтин куртарын чыгарат; оло-р кәйдә узак јүрәр, кадык кижиде оны тыныш-ла кожо, өпкө тартын-за, ол кижээ чэмәт оору табылар дән, јарт бил-лип алгандар. Анайып-ок оспа-ла, көрлэ (улаанут) онон-да башка көп оорулар-ла оорыйт. Кәй ја-гыс-ла байагы оору кижиде југышталар эмэс; јэ, југыш оору јапшына-ла јада калган кандый-да нэмэдән југышталар. Чэмәтү кижинин какрыгы кийимдә, кәбистә јапшына-ла курган калган бол-зо, ол оору кижиде јок-та болгон болзо, ортозы

узап-та иалза, тоозын бололо, кәйди үрәп југушту эдип јат. Тынган тыныш-ла кожо, түк согоочылар, түкти сибирский язва табылган малдан јууган болзо, сибирский язва дәп, оору-ла југышталып оорый бәргиләйтән.

Тәрә-лә југы-жары. Кажы бир оорулар кижининг тәрәзиндә балу, тырмаган јәр, ол эмәзә, кижининг тәрәзиндә, бир нәмәзә эшкә соктырып көгөргөн-бә, кан-эш түйлгән-бә, јәр бар болзо, југыш оору ондый јәрләрдәп југышталып, кижининг эдинә кирәт. Кижининг кадык чыңдый, тәрәзинә југыш өдүп болбос; јә, оорулу, ол эмәзә, бир кәмдү тәрәни, ачык эжиктән өткөнчиләп, нәгә-дә буудырбай, микроб кижининг эдинә өдө бәрәр.

Јә, микроб кижининг тәрәзи-лә өдөтөн, онон ары југыш болотон дәп, куучын көп бар. Јә, муны билбәс кижил болгообой колын кәзин ийзә, онон ары југыш болоттон дәп, угуп јүргәнибис Анайып-ок сибирский язва-ла ооруган малдың тәрәзин сойгон кижил јуугышталар. Коркушту оору-јүүлгәк оору, бу-да оору кижининг бир балулу јәринә југыш тийә бәрзә, ол эмәзә, јүүлгәк-нәмәнинг тиштәгән тижининг орды-ла југышталар. Јүүлгәк нәмәнинг чиләкәйи, кижининг су-кадык тәрәзинә тийзә, кижә бир-дә нәмә болбос; јә, бир кәмдү јәргә тийә бәрзә, он кижил оорубаганча калбас.

Чыкту тәрәлү јәрләр-лә југы-жары. Кижининг оозынын, тумчугынын көзининг ич јанында, тын эдиндә, онон-до башка јәрләр-дә бүткән, јукачак чыкту тәрәләри, кижининг тышты тәрәзиндий эмәс, кажы бир-дә су-кадык бойы микробты өткүрип ийәт.

Кижининг көзинә, оозына, тумчугына, сап-ла оорыган аттын чачылган бышкырыгы кирәр болзо, ол кижил сап-ла југышталып ооруй бәрәр. Дифтерия дәп оору кижә ошкөныш-ла јуугыжар. Кижининг тын эдининг ичиндәги чыкту тәрәзи-лә, југышталып јамап оору табылып јат.

Кнжи тиштээр Орулардын көбизи кижээ кан-
курт-коньс-ла дый-ла курт коньстардын тиш-
jugьжары. тэгэни-лэ jugьшталып јат. Сып-
 ной тиф дэп оору-оору кижидэн кадык кижээ,
 jugьшталган бийтер-лэ jugьжып јат, возвратный
 тиф-клаптар-ла бийтэр-лэ, састын калтраагы (ма-
 льярия) (калтраак оору) томонок-ла, малын кажы
 бир оорулары салјанын тиштэ гэнинэн ары jugьш-
 талар; чымылдын, көгөнниң тиштэгэнинэн ары
 сибирский язва-да jugьшталат.

Бир аайы-ла, Бис јаньы-ла jugьштар кижинин
ол эмээ, как- эдинэ канайып өдүп турганын
ча-канча аай- айтканыбис; оо кожылта эдип
jugьжары. айдары, бир кэээк оорулардын
 кижи эдинэ өдөри јаныс-ла јол, кэээк оорулар-
 дын јолдоры экидэ, оноң көп-тэ болор.

Сыпной тиф дэп оору-ла кижи, јаньыс-ла
 бийтин тиштэгэни-лэ jugьшталып оорыыр, са-
 стын калтырагы-ла томоноктын тиштэгэни-лэ,
 холера-ла оозы-ла jugьшталып јат; јуулгэк ба-
 лу-ла, ол эмээ, тэрэдэ тырмаган јэр бар болзо,
 jugьшталар. Чэмэт ооруды эки аай нэмэ-лэ та-
 бар: jugьш нэмэ-лэ үрэлип калган кэй-лэ тынза,
 ол эмээ, кайнатпаган jugьшталган сүт ичсэ, өс-
 көлөндирип айтса өпкө-лэ, оозы-ла jugьшталар
 дэп, айдар кэрэк. Сибирский язва-ла, кижинин
 тэрэзиндэ балу бар болзо, кандый курт-коньс
 тиштээ, југьшталган тоозын-ла тынза, ол эмэ-
 зэ, јэтрэ кайнатпаган, jugьшталган эт јизэ ооры-
 ыр-

Кижинин эди- Кижинин эдинэ микробтор баш-
ндэ, кандый ка-башка јол-ла кирэлэ, башка-
јэрдэ микроб- башка јэрдэ, өзүп, јат. Азиат-
тор үйлэкип- ский холера тужунда, оору ки-
јат. жинин микробторы ичээзиндэ
 көптөп, өзип јат; озор кижинин канында-да, ичи-
 нин өскө-дэ јэриндэ јок; јуулгэк тужунда, ки-
 жинин jugьжы мээзиндэ, түкүрүгиндэ (түкүрүк-
 тин бэрчтэриндэ); чэмэг өпкөдэ болзо, микроб-
 тын уйаланар јэри өпкөдэ болор.

Кажи бир ооруларда, југыш көдрө, кижининг эдиндэ болор. Ондый болгондо, сыпной тиф тужунда, кижининг каны көдрэ, ичи-бууры југышту болуп јат; састын калтырагы, возвратный тиф, база өскө-дэ оорулар тужунда. ондый болуп јат.

Көп оорулар тужунда, југыш озо баштап, кижининг эдининг, кажы бир јэриндэ, туруп јат; оног ары кижининг ончо эдинэ таркап, бүркөп ийэр. Ондый нэмэ кижээ, малга сибирский язва дэл, оору табылган тужунда, ол кижининг бар балулу јэринэн-бэ, нэмэ тиштэгэн јэрдэн-бэ, табылала, оног ары кижининг ончо эдинэ таркап, кижини өлгүлик ооруга түжүрүп јат. Андый нэмэ, кижээ, „чума“ дэл оору, ол эмэзэ, „рожа“ дэл оору табылганда болоттон.

Микробтын кижининг эдине, кажы бир јараган јэр-лэ кирэлэ, микробтор јарагадый јэргэ уйаланып тэп турган ижи алып, көптөп таркап јат. Кижини оорудар микробтор, корондор јазап јат, ол корондор кижини эдинэ сүрэкэй јаманын јэтирип јат.

Эн озо, микробтор табылып, көптөп турган, јэр сыстап, кижини оорудар. Микробтор кижининг эдиндэ, кандый-да јэрдэ болзо, омордын короны, кижининг эдине јайылып, кижээ, кажы бир оору табылар. Холера тужунда, микробтор кижининг ичээзиндэ болуп јат, кижининг ооруу јангыс-ла кузарында, чычкагында эмэс; јэ, кижининг ончо бойын кура тартатан утун, кижининг мээзи, холеранын коронына алдырган туру дэл, оног билдирет; өпкөзиндэ чэмэт оорулу кижининг, јангыс-ла өпкөзи оорыыр эмэс, јэ, кажы бирдэ, кижининг ончо-эди изип чыгар, табынча чагы чыгып, күч-чинээ јок болуп, кижининг ончо эди, үйэ-сөөги уйдаы бэрэр; кижининг колында ба, будунда-ба табылган сибирский язва, кижининг эдин изидэрдэн башка, бажын оорудар, кижини јаманданып кунуга бэрэр.

Г. П. Д.

1927.

**Оорудын баш-
ка-башка бил-
дизи, онын оо-
рыры.**

Кандый-ла оору чыгарар микроб, бойы башка корон чыгарар; ол корон бойынын аайынча, кижинин эдинэ бойынын жаманын жетирер. Онын учун, кижинин баштап оорыры-да башка, оорулар-да бойы-бойынан башка, онын учун олол жүзүндөш эмес.

Холера оорудын билдирэри-чычкак, куску, кура тыртылыжары, кижинин эдинин сооры, бу оору капшагай оору, кижинин бир канча частын бажында өлө бэрэт; сыпной тиф табынча оорудат, онын чын билдизи, кижинин эди изип, эдинэ чибирткэн чыгар, оору кижинин билинбэй калып турар, онон жазылары-да капшагай эмес, тап-ла жазылар; өпкөнүн чэмэди кижинин жөткүртэр, эди изиир, уйэ-сөөгин уйададар дэп, айтканыбыс, ондый оорудан кижинин ылтам өлбөс. оору жылдан-жылга ондый оорулу ижин иштэп басып жүргэнчэ оорыры; жүүлгэк оору башталарда кижинин жүрэги көдүрүн айландра турган нэмэлэрди ийгэдий болуп турар, онон оры чагы чагып паралич боло бэрзэ өлөтөни жазым жок болор. ондый оору бир тоолу күнгө-лэ болор.

**Оорудын аай-
ына чыкка-
лан туужы; ол
канчаа крэзи
билдирбэй ту-
рар.**

Кижинин жүгүш оору табар тужунда, кижинин эдинэ ондый-да көп микроб өтпөйт. Онын учун олол, тургуза-ла кижинин оорудып болбос. Ол жүгүшкөн күннин, кижинин бойы-да билбэс онын учун кижинин жүгүш ооруга таптырза-да, тургаза ооруп жүргэни бойына билдирбэс.

Кижинин эдинэ табылган микробтор кижинин оорыдар болуп, озо баштап көптөн алала, онын кийиндэ кижээ жаманын жетирип, оорудып жат. Кижинин оорыдар микробтор, озо баштап табылала, кижинин эдиндэ өзөр бөйдү. оорудын аайынча чыккалак туужы эдэр.

Кандый-ла жүгүш ооруда ондый бөйү бар, онызы жок болбос; жэ, ололордун узагы башка-башка: бир күннүн ала, канча-канча неделэ

јәтрә болор, бир канча айга јәдәт. Холера оорудын аайы чыканча, 12 частан ала 2-5 күнгә јәдәт.

Сыпной тиф табылза, 3-5 күннәг ала 12-24 күн болот; јүүлгәк оору болзо 3-4 неделдәг ала 2 айга јәтрә, кажы бирдә 5-6 айга, ол эмәзә, оног да узай бәрәт.

Кандый-ла оорудын аайынча чыгар өй кижи оорудар микробтор-дыг күчиндә болот; ол-ок оорудын бир аай турары кижиниң эдинә канча крәзи микроб табылган, олардын коронынын күчи кандый, табылган јәрдинг-әт каныг күчи кандый, оног билдирәт. Микроб көп табылза, короны күчтү тын болзо, әт-кан јок, күчи коомой болзо. оорудын аайына чыгар өй ас болор тәскәри салза өй узак болор.

Микроб-ла ту- Нәмәни ајыктап көйөрдә југыш
ружар, кижини- оору кижә-дә, малга-да табы-
ниң эдиндәги ларда, оо тургуза оорый бәр-
нәмәләр. бәс, оорый бәргәндәрдинг кәзи-
 гиниң ооруу јәңил болуп, капшагай өдө бәрәт, кизигиниң оору уур-да, узак-та болот. Муны бир јанынан ајыктаарда мундый учурлу болып-тыр: микробтор кижиниң эдинә јангыс аай тоолу, јангыс аай коронду кирәр эмәс; јә онын ондыйы мунаг болот, кижиниң әди микробтор-ла туружар күчи, база башка-башка болор дәп айтканыбыс ондый болгон.

Кижиниң эдинә микробтор кирәгән тужунда кижиниң әт-каны иштәнбәй тәгин јатпайт дәп јарт билгән нәмә; јә ол бойынын јүзүн-јүүр көп корулаар нәмәләри-лә, кычыру јок кәлгән айлчылардан айрылар болуп, ондый туружар нәмәләрин божолып јат.

Ол ондый корулаар нәмәләр-лә таныжар кәрәк, нәниң учун дәзә, кандый-ла југыш оорудардын јартын билдиртип айткан ајыкгу нәмә болуп јат.

Кижиниң-дә, кандый-да тынду нәмәниң, әт-каны микробтор оо кирип уйаланбазын дәп,

бойынын чагы јәткәнчә, коруланып, туружуп јат. Бүткүл тәрә микробторды өткүрбәйтән дәп, айтканыбыс. Кижининг чыкту јукка тәрәзи-дә, микробтордын ончозын өткүрбәйтән. Јүүлгән нәмә тиштәгән јәрдин југыжын соорзо; кижәә бир-дә јаман болбос.

Көскә киргән микробтор, көстинг јажы-ла јунула бәрәр. Тартынып турган кәй, тумчуктын үйдининг канча булуктары - ла өдөрдә, микробтордон арулалат: микробтор тумчуктын ичиндәги чыкту тәрәләргә јада калала, кийиндә чимирик-лә кожо ойто чыгат.

Өпкөө табылган микробтор, јоткурәр тужунда какрык-ла кожо чыгат. Ичкә киргән микробтор, ичтин сөлизининә өлтүртәт, кижининг тын эдининг сидик чыгар јолы, микробтордон сидик-лә јунулып, арулалат.

Кижининг эди-наны-ла микроб ортозын-дагы тартыш. Ондый коруланатан нәмәләр ас болыптыр, микробтор јаантайын, кажы бир јол-ло кижининг эдинә өдө бәрәт. Јә, ол тужунда, југышталган эт-кан-ла микробтор ортозында, јүрүмнинг эмәс, өлүмнинг тартыжы анда, ол экн өштүдинг бир-бирүүзи өлөр учурлу.

Бу тартыштын катуунан-да эмәс, јә олар бой-бойлорын јок әдәр дәп, божодып турган јүзүн-јүүр нәмәләрин, әмдиги чактагы јууга түнәйләгәдий: ондо кандый-да јүзүн чәрү јуулажар јәп-сәлдәрдән, јытту кәйгә јәтрә нә-лә нәмәзи бар дәп, айдар кәрәк. Мунда граница-ла каруулы бар, атла-да јүрөр чәрү, араай јүрәр јайу-да чәрү, аайы-бажы јок шибәләр ошкош нәмәләр-дә, јытут кәй ошкош, корондоор-да нәмәләр бар, Кажы бир кәрәк тужунда, эт-кан булардын кәзигин, ол эмәзә, ончо нәмәләрин (јәсәлдәрин) кәрәккә божодып јат.

Эт-кан оо киргән микробтор-ла канайда јуулажыш турганын, бир оорудан јәңил билип алар, ол оору-ла кандый-да кижи оорыган, ол оору кижининг эдининг тыш јанында-да болзо, ки-

жининг ич-янына база билдирэр оору—кижининг эдининг кажы бир јәри тижип иринтиир болзо, ондый болып јат.

Кижининг сабарына агаш кадаза, ол агаш-ла кожо ааи-јок көп микробтор кирип јат. Олордын ортозында (столбняк), сибирский язва дәп, коркушту ооруларды таап, оны көкүдәр микробтор јок болзо, ол агаш кадаган јәрди, тижидәр иринтидәр микробтор табылбаганча калбас.

Микробтор тәрәнинг алдына кирәлэ, ондо олорго јарагадый, јәткил јулулу, чыкту аайы-јок јакшы ашту, јәр таап алып ондо өзөг. Ондый кәлишкәдий јүрүмдә микробтор капшалай өзүп, көптөй бәрәт, кижининг јәрин блаайчы ачап көстү кижиләрдий, турган јәринән ырап, там-ла јаңы јәрләр алып турат. Кижининг эт-канындагы јигәдий нәмәләрдәнг башка, кижининг эдин ары-бәри өткөн учуктарды үрәп, оны кыстаардан өскө, микробтор кижининг эди-канына коркушту јаман эдәр (токсины, агрессивны) дәп күчтү корондор бойлорынан айрыйт.

Границаны үрәп, өштүләр кирди-лэ; тургуза-ла мундый нәмә болуп баады дәп, табыш эдәр, айдарда јаан саадабай, бир канча чәрү јәдә-лэ конып кэләр,—булардын ады. канда бүткән ак болчоктор, олор микробторды јудуп, курсак-та эдинип ийәр. Апааш канду болчоктор, бу бойлорынын ижин бүдүрүп јүрүп, ааи-бажы јок кырылат, олордын сөөктйри иринг болот, ол иринг байагы тижип јарыларга турган јәргә јуулар. Ол-ок тужунда, эт-кан микробтор-ла тартыжып турган бойынын чәрүүнә, јәңил болзын дәп, изү чыгарат, ол изү микробтордын көптөөринә, олордын бир кандый учук тамырга јаман эфринә арча эдәт: кижининг тижип, иринтип турган јәри айландра изү болор. Өлгөн ак болчоктордын ордына, кан түргән иштәп, јаңы болчоктор ийәт. Тижиир јәр, кан оо кәлип түүлди-лэ кызара бәрәр, онын кийниндә кан токтой бәрзә, тижип көгөрә бәрәр, кийниндә, иринг јуулатан учун саргара бәрәр.

Эт-кан микробторды байагы уйаланган јәринэн јок эди болбой салза, олоор оноң ары барып јат. Кижининҥ колы сыстап „тартылыжып“ тургандый болуп билдирэр.

Микробтор ол брадып јолдо, бүдүмчилү өткербэс, лимфатический железы дэп атту нэмээ учуражар, олоор мәшкэ ошкош, микробторды бойына тартып алып, олоорды бэрчтэги канду ак болчоктор-ла чырмарыштаарга. Јуткадый болзо, тудуп јат. Канду болчоктор-ла микробтар көптөөр болзо, бэрчтэр тижип сыстай бэрэр. Колдо бир кандый тижиктү балу бар болзо, кижининҥ колтыгынын алдындагы бэрч чочыганы билдирэт. Лимфатический бэрчтэр көп, онынҥ учун микроб бир кэзигин өдөлэ, өскөзин өдүп болбой токтой бэрэт.

Кижининҥ эдинэ таркап турган микробтор, база бир кээк кыймыктабас чырмарыштарга (микрофагы) учурап олоорго јуттуруп ийэт.

Бу нэмэлэрлэ-л, эт-кан микробтор-ла туружар эмес. Кижининҥ кадык канында, микробторго јаманын јатирэр нэмэлэр бар. Кижининҥ кажы бир јәри југуштала бэрзэ. эт-кан микробтор-ла туружарга, јүзүн јүр јангы нэмэлэр таап, јазай бэрэт. Олоордын кажызы, микробтордын, эт-канды корондоор—корондорынын коронын јок эди ийэт. База бир кажызы микробторго сүрэкэй кату болот: олоорды јәлимдэп, кыймыктабас эдэлэ, өлтүрэр-дэ, үрээр дә. Бу нэмэлэр ааи-бажы јок көп иштэлип, кижининҥ эди канында тәкши бар.

Кижининҥ эди-лэ, микробтын тартыжы нэ зайлу болды. Анайып кижининҥ эди каны-ла микробтор тартыжат (согужат). Олоордын анайып согужканынан бир аай олоор: ол эмээ микробтор јәнгэр, ол эмээ эт-кан јәнгэр, олооры көп учурлу нэмэлэрдэн болот.

Кижининҥ эт-каны тыг, нэ-лэ корулап турган нэмэләрининҥ ижи бүткил јакшы болзо, ондый-мундый кәм јок болзо, бир јанынан микробтордын короны ас болзо, эт-канга киргәни (та-

былганы) ас болзо, эт-кан оморды тургуза-ла јок эдэр, оору јобол табылбас. Бу мунын јарты, му-нан билдирэт, југышталган кижилэрдин кэзиги оорыыр, кэзиги оорыбас. Чэмэт оорулу кижилэрдин, кийпинэн јүргэндэр, бойына чэмэттин микробторын тартынгылап јат; јэ, омордын ончозы оорубайт, каа—јаныс-ла кижи оорыйт; холераны көкүдип, оорыдып турган нэмэдэрди јудуп-та турза ончозы оорубас.

Кижинин эт-каны оо киргэн микробторды тургуза јок эдип албаза, оору там-ла тыгыыр,— эт-кан-ла микробтордын јуу узай бэрэт; ол экүдин кажызы артыктаар, күчтэринэн-ок билдирэр. Кижинин эт-каны күчтү-чакту болзо, микробторды оо-боо јэтирбэй јэнэр; ол тужунда, оору капшагай-до өдөр, јэнгил-дэ омор; онойып болуп албаза, оору удай бэрэр, јэнү микробторго јэтсэ-ол эт-кан өлүп јат.

Кижини оору та- Кандый-ла тартышта, тартыжып барга бэлэн тургандардын кажызы-да, јакшы-да аайлу турар, јаман-да нэмэлэр: сооко аайлу турар. Кижилэрди-дэ алдырганан, аайла турар. Кижилэрди-дэ ачанадан, ба- ајыктаарда малдан ары, үүрэн- за өйинэн өт- ганинэн-дэ көрөрдэ јүзүнјүүр күрэ чагы чы- көп нэмэлэр, эт-канын микроб- гар болзо, тор-ла согужарын, онын чагын ононда баш- согужып албас эдип астадар, калардан бо- арча эдэр болыптыр; онын кэ- лот. рэгиндэ, бир кэээккэ-бэ, ол э- мээ оору срагай күчин микробко алдырып- ийт. Булардын учту-баштуун ајыктап көрөли.

Эмдээ јэтрэ көп услутарда мундый нэмэ бар, омор ајдат: соокко алдырган кижини југыш оору-ла оорыыр дэп. Бис эмди југыш оорулардын аайын билип турганыкта, ондый нэмэни јок эдэргэ турубис; кижээ југыжарга, кандый бир ооруды тыныдарга микробтор кэрэк. Јэ, үүрэдү, соокко алдырып, југыш оору табар тэ-гэн нэмэни мунайып јартап, айдып јат. Соокко

алдырганы бойы-бойынан југыш таап болбос. јэ, кижининг эт-канын кўчи- чагы микробтор-ла туружуп болбой јат, кўчин астадып, микробторго, эт-канга југыш табарга болужуп, табылган оору тын болуп турар. Мундый аайлу эдип, эмдээ соокко алдырар тэгэн нэмәни, ойноып бодоп јат. Онон кижээ југуш оору табылбас, јэ, кижининг эти канына југыш табарына болужар.

Сооко алырар дәп нәмә, југушка болужары, оору кандый аайлу болоры, мунаг ары билдирәр. Такаанын јүрәр јүрүми, јакшы аайлу болор болзо, сибирский язва-ла југышталып оорубас, нәнин учун дзәзә, куш качан-да бу оору-ла оорыбайтан, Такааны соок сурга сугала узак тудар болзо, өскө сөс-лә соокко алдыртар болзо, ол тужунда, ол сибирский язва-ла југышталып оорый бәрәр. Озодон бәри ајыктаарда, ачанала кожо јаантайын југыш оорулар нөкөрләжип јүрәт дәп, көргөн. Ачана болгон јәрләрдә, тыгна табылары-сыпной тиф дәп оору, оны ачана тиф дәп, айдатан. Ол ачанала југыш оорудын ортозында айрылышпас нә бар?

Мунаг көрө бодозо, југыш дәп нәмә, эт-канын микробтор-ла јуулажары болуптыр; југыш оорулар, нәнин учун ачана тужунда тыгыйтан, онын аайын биләргә јәңил. Аштап, чагы чыгып калган эт-канын кўчи јок болуп, југуш-оорулар-ла туружуп болбой јат. Чагы чыгып аштаганы, көп југыш оорулар јаар ичкәри басканы. Ачана, југыш оорулар табылар, јакшы јәрлер бәләтеп јат.

Малды чэдәнгә сугуп азраарда, ондый-ок болоры билдирди. Мал аштап арыктар болзо, онын эт-канынын кўчи астап, југыштар-ла туружуп болбой јат. Мал су-кадык тойу тужунда оорубас, јэ, аштап турган мал, југыш оорулар-ла оорыыр.

Уур иш иштәп, өйинәнг өткүрә чагы чыкса, онын-да этканынын кўчи-чаги јок болуп, нә-лә југыш оорулар-ла, оорырга бәлән болотон, ол

ондый дэл, оны јэнгил билгидий нэмэ болып-тыр. Ол андый дэл, јаантайын оору кижиләрди, малдарды әмдәп турган әлчиләрдин ајыктап көргөни ондый емтир. Оны ајыктап. оо үүрәнгендә кижиләрдин айтканы ондый. Иш ооруды тыныдар, оноҥары өлүм- дә көптөйт, Онын кәрәрегиндә әмчиләр оорый бәргән кижини, оору тыныгалакта, төжөккә јатырарына кичәәйт. Кажы бир ооруларда, базыт кижәә сүрәкәй јаман әдип јат. Оору кижиләрдин, малдын ооруу јәгил болды дән, југыштан корулаар нәмәлә салдырган кийиндә, оморды нә-лә иштән божодып јат.

Чагы чыгар дән нәмәни, јатгыс-ла кол күчилә иш әдип кижинин чагы чыгар дән, бодобос кәрәк. Согыш-ла иштәәри анайып-ок, кижинин, әт-канынын чагын чыгарып, нә-лә југыш табыларга бәлән болуп јат.

Соо алар, аштан аштаар, чагы-чинәәзи чыгар дән, айтканыбис, кижинин әди-канын уйдадар, оо тугаш, көп андый нәмәләр болгон. Аракы ичип, танкы тартып омордын короны-ла артаары, база кандый-ла коронду нәмәдән артаары, чайдам болуп өйинән өткүрә кылынганы, кижинин әт-канын југыш удра туружуп албас әдип јат.

Коомой кей, үрәлгән суу, әдин јунбай кирлү тудары, айыл ичинин кири, кижәә јаманын јәтирәр иш иштәйтән јәрләр, булардан-ла өскө нәмәләр, кижинин әт-каны јобол баштаарына болот.

Бу айтканыбиска муны кожор кәрәк, кандый бир нәмәе өйинән өткүрә чуулдаза, ол әмәзә, түрмәә отуруп сагыжы кунукса, кижинин сагыжы јамандана бәрәтән, ондый нәмә, әт-канын југыш-ла туружарын јабызадып (коомойтыдын) јат.

4. Југыш оорулардын таркаары.

Оору эт-каннан југыш канайып таркайтан (айрылатан) онын јолы-аайы.— Оору кижиге, канча крэзи узак југышты бойынан айрып турар.— Билдирбэй југышты алып јүрүп таркадар нэмэлэр.— Оору-ла кижидэн југужары.— Јәрдин кыртыжы-ла суудан.— Кирлэнгән суу.— Суу бойы аруланары.— Јәрдин кыртыжынын бијарланары.— Кэй-лэ југуш табылары.— Ооруларды јийтән ашкурсак-ла, айыл ичининг нэ-лэ тудунар кабынары-ла таркадары.— Укталып југужары.

Оору эт-каннан југыш канайып айрылатан таркайтан) акын јолы аайы. Југыш оорулу кижиге, ол эмээ мал југыш таркатадан, онын учун олор коркушту болотон дэп, кандый-да кижиге билэр. Ол коркушту, кажы бирдэ өйинэнг өткүүрә јаанадып, ол эмээ, өйинэнг өткүүрә јаба басып айдары, ол тэгин нэмэ болуп јат. Ол коркуштын јартын билэргә, кандый бир оору кижиге, айландра тургандарга, чыны-ла канча крэзи коркушту болуп турган, оны билэргә, ол оору таап турган микробтордын аайынанг башка, эт-кан оны бойынанг кандый аайлу чыгарып турган, онын аайын билэр кэрәк.

Оору кижининг эт-канынан југыштын айрылары башка-башка јолду, кижининг эт-канынна табыларда-да ондый-ок болуп јат. Кижининг эт-канынынг кандый оору јәриндә микробтордын турлуу болгон, ононг болуп јат. Онын кэрәгиндә, ончо-ло оору кижиләр айландра тургандарга коркуш болбос; кандый-да оорудан чэбэрләнәри башка- башка болуп јат.

Азиатский холеранын оору, кижининг кардында. ичээләриндә болотон, онын учун југыш куску-ла, јэргә отулары-ла бөлүнәт; өпкөнннг чәмәдининг југыжы какрык-ла бөлүнәт; уймалдынг чумазы тужуноа оору канында, ончо-ло јәриндә,—ичээзиндә, өпкөзиндә, кажы-ла бәрчтә, онын учун, онын бойынанг бөлүгән нэмэләри;

өтөги, сидиги, чилекэйи, јажы оноҥ-да өскөлори ончозы југыш; андый-ок нэмэ кижии осподон оорурда болот; јуулгэк туржунда, кижининг оору мээзиндэ, чилэйкэйдиг бэрчтэриндэ, онынг бөлүнүжи чилэкэйиндэ болот, булардаг өскөзиндэ јаман јок; аттардын тумчыгынын кампу (сап) дөп оору тужунда, југыжи јангыс-ла тумчуктаг акканда болот; кижининг тын эдининг кажы бир ооруларында југыжи јангыс оноҥ бөлүнгөн нэмэдэ болуп јат.

Сыпной тиф, возвратный тиф, састынг калтыраагы ологго түнгей ооруларды-оорыдар нэмэлэр, кижининг каныда болоттон учун, тыштына бойлоры бөлүнүп чыкпас. Онынг учун ондый оору кижилэрдинг бойлорынан коркоры јок. Олордон југышты, јангыс-ла ологдын канын соорып турган нэмэлэр: бийтэр, клаптар, сээрткиштэр, томоноктор, ологдон- өскөлөр, бир кижидэн, бир кижээ југышты алып јүргилэйт. Ол ондый курт-конгыс јок болзо, андый оорудан кижии коркоры јок.

О о р у к и ж и, Југыш оору кижидэн, ооруурдан-ла тургуза, кажы бир бөлүнэр аайы-ла бөлүнүп јат.
канча крэзи Көп оорулар тужунда, кижининг
узак, бойынан ооруу јарталып тыштына чык-
југышты бөлүн (айрып) калакта, јуугыш оору кижидэн
турар. бөлүнип јат.

Оору кижии канча крэзи узак југышты таркадып, чачып туратынын билэин дээ, муны билэр керек: оору кижии канча-ла крэзи оорыйла, јакшы болгон-да кийиндэ микробторы бөлүнүп турар.

Онынг кэрэгиндэ, кандый, бир југыш оору-га-оорыган баланы, јакшы болгон кийиндэ, тургуза школго јуутпай, өйилү күн өткөн кийиндэ божодып јат. Кандый-ла југыш оорулар тужунда, југыш бөлүнэтэни јангыс аай эмэс, башка-башка учун, өйий-дэ башка-тоолу күннэнг ала, тоолу неделээ јэтрэ болотон.

Көп жүгыш оорулар тужунда, јазылган-да кийниндэ, жүгыш кижининг эт-канында туруп, узакка оноң бөлүнип тыштына чыгып тураттан дэп, билгән: дифтерия дэп оору тужунда-југыш канча неделээ, канча айга турат; брюшной тиф тужунда өдүндэ; јоон уй-малдын өпкөзи оорып, кыргын ооруу боло бэргэжин — канча айга, канча жылга турат.

Билдирбэй жүгышты алып јүрүп таркадар нэмэлэр. Југыш ооруларды таркадар кэрэктин јааны, жүгышты „билдирбэй алып јүрэр“ дэп адалган нэмэлердэ болуп јат. Мундый аайлу болгон, оорулардын көбизи, сүрэкэй уур оорулар дэп адаткан, ондый оорулар: брюшной тиф, холера, дифтерия, булардан-да өскөлөри, кэзик кижилэргэ сүрэккэй јэнгил тийип өдөт. Оору јэнгил тийзэ, ондый кижилэрди, басканча ооруп өткүрди дэп айдатан; кажы бир-дэ коркушту оорууга таптырган турум дэп, бойы-да оны сэспэй јүрөт. Андый-да болзо, озор, тың ооруп шыралап јаткан кижилэр чилеп, жүгышты бойынан бөлүп јүргилэйт.

Јэ, булардан-да артык жүгышты билдирбэй таркадар нэмэлэр бар. Јэ, мундый болуптыр: жүгыш оорудан јакшы болуп јаткан-ла кизи, оорун басканча-да өткүргэни жүгыш алып јүрэр эмэс; јэ, сраңай су-кадык кижилер жүгышты бойында холера тужунда, брюшной тифте, дизентерия-да, база көп ооруларда болуп јат.

Оору улустарды көрүп, озордын кийнинэн јүрүп јаткан кижилэрдинг. јэргэ отурганын шинжилеп көрөрдэ, холерадан оорып јатканын кийнинэн јүргэндэрдинг, ол эмэзэ холералу јэрдэ јүргэндэрдинг, көбизининг ичээзиндэ, холерадан оорыдар нэмэлэр бар болуптыр. Ондый улустар су-кадык болуп, холеранын микробторы өйи јэдип, билдирбэй јоголып каладылар.

Јэ, мундый кайкаар солун нэмэни, јартап айдарга, мындый нэмэ сагышка кирзэ, күч эмэс; кижининг эт-канынна табылган микробтор јаан-

тайын-ла оору чыгарар эмэс. Бу мундый кэрэк тужунда, холера оорыдар нэмэлэр, јиир курсак-ла, ичэр суу-ла карынга барала, ичээ өдүп, јүзүн-јүүр курсактарда, јаан көптөбэй, јэргэ оту-рарда эбэштэн бөлүнүп, тыштына чыгып јат дэп, санаар кэрэк. Эт-канды корулаар нэмэлэр јакшы иштэнэттэн учун, ичээдэ токнап-та болбой, бой-лорынын короны-ла эт-канга јаманын-ла јэтирип болбой јат. Олор кижинин јигэн ичээзиндэги јүзүн-јүүр ашту јердэ јүрзэ, кижээ бир-дэ јама-нын јэтирбээ.

Эт-каннын коруланар нэмэлэри, канайип-канайип уйдадай бэрзэ, ол тужунда, оору табы-лып, кижи оорый бэрэр. Мундый нэмэ чын, оной-ып оорып тургандары ас эмэс. Ол ондый холе-ранын микробторын алып јүргөндөрдүн кэзиги, кийиндэ холерадан оорый бэргилэйт.

Оору-лу кижидэн југыжары. Оору эт-каннан бөлүнгөн југыш, тургуза-ла су-кадык кижээ југыжар, оноң ары оору табылар. Микробтор кандый аайлу болор олор-дын југыжы-да башка, кижинин эдинэ тийзэ, југыжары мундый нэмэлэрдэн болор: окшоныш-са, эр кижилэ үй кижиле жууктажып ийзэ, јаман оору-балу табылар), оору кижиле кижини тиштээ (јүүлгэк), јангыс төжөк төжөнзэ, јангыс коларт-ыш-ла арланза, јангыс аяактан ичсэ-јизэ, јангыс кийимдү тонду болзо, изүләнэр јери-јэргэ оту-рар јери јангыс болзо, оору кижинин чыгара-тынган кэй-лэ, оору кижидэн бөлүнгөн нэмэ-лэр-лэ (какрык, бок, сидик, тэрэнин түлээри), срангай кийиндэ курт конгыстар-ла (бийтэр, клаптар, сэгэрткиштэр) олор оору кижидэн су-кадык кижээ јорголоп југыжар.

Онын учун оору кижиле кожо јаткандар, онын кийинен јүргөндөр, ол оору нэ оору, југыш оноң кандый аайлу айрылаттан, канайып југыжаттан, онын ончозын билип, оорый бэр-бэйн дэп, чэбэрэнип, оноң канайып чэбэрлән-зэ јакшы болотон оо кичээр кэрэк. Эмди-качан-

да болзо, ол кожо јаткандарга, онын кийнинэн јүргэндэргэ, кандый коркушту оору, онон канайип чэбэрлэнзэ јакшы болорын айдып бэрэр.

Југыш оору табар. нэмэлэр, кижинин, малдын эдиндэ-лэ болор; суу-ла, јэр кыртыжында олор өзүп болбос, су-кадык кижээ југыш, оору кижидэн бөлүнгөн југыш-ла кирлэнгөн нэмэлэрдэн, база бийт-курт-ла табылып јат. Эттэн өскө јэргэ. ондый микробтор јүрүп болбой, өлө бэрэр нэмэ болып јат. Ондый оорулар бу: јүү-лгэк, сыпной-ла возвратный тиф, сифилис (јаман болу, оспа, корь (улаанут) скарлатина, чэмэт, инфлюэнция (кэзим), аттын сап дэп оору, ящур, уй-малдын чума дэп ооруу, булардан-да башка көп оорулар бар. Андый болгондо, ооружобол јок јэрлэргэ, ондый ооруларды-оору кижилэр, ол эмээ, билдирбэй југыш алып јүрээчилэр, эмээ јангы југышталган нэмэ-лэ табылып јат. Ондый оорулар алдынан бойы, канайып-та табылбас.

Јәрдин кырты-жы-ла суудан југыжары. Југыш оору табылар нэмэлэр кижинин, малдын эдинэн өскө, алдынан бойлоры јүрүп, көп-топ, јэр үстүнэ тарап-таркап-та турар, алдынан бойы југыжардан башка, јәрдин кыртыжы-ла, суу-ла југыжар. Ондый оорулар—сибирский язва, столбняк, азиатская холера, брюшной тиф, базада өскөлөр. Сибирский язва дэп оору-ла оорыдар нэмэлэр: кажы бир јабыс чыкту одор јэрлердэ јүргилэйт, өйи јэтпэгэнчэ олордын бары-јогы билдирбэс. Јэ, кажы бир табылар аайы јэтсэ, туура јэдээдэн југыш дэп нэмэ кэлбээ-дэ, мал кырылып, турабарат (эпизоотия). Мындай оору јаантайна јайдын тын изүлэри тужундагы јаан јааштардын кийиндэ табылатан дэп ајыктаган. Оору анайып башталып алала, одор јэрлэрдэн југышталып, оору малдан су-кадык малга југыжат.

Столбняк дэп ооруга-оорыдар нэмэлэр, чиригэн, јэр дэгэн јердэ, сүрэкэй көп болып јат.

Мундый коркушту оору шыркалаткандардын ортозында көдрө ончозы-да оорыыр болып табылар; нанин учун дээ, шыркалаткан кижилерди јэргэ јатырызар болзо, ондый болып јат.

Азиатский холера-ла брюшной тифка оорыдар нэмэлэр, кажы бир тужунда, агын сууда, казынты сууда, көлдөрдө, онон-до башка сууларда узак јадып, көптөп јат. Онын учун, суу түгәнбәс аайы-јок көп оору-лу јәр болуп, холера-ла тифла он-јок көп кижиләр оорыдар.

Кажы бир суу алар јәрдә—казынты сууда, көлдә, агын сууда, јәр алдыла өткиргән сууда, југыш табылза, тургузала ол алып ичип турган албатынын орторынан көп оору чыгар, ол суу микробтордон арулалбаганча, оору айрылбай турар.

Суудын кир-ләнэри (быјар-ланары). Ичәр суу-ла, јәр кыртыжы југыш оору таркадар кәрәгиндә оны биләргә кәрәкту [нәмә учун, суу-ла јәр кыртыжы канайып, оору табар микробтор-ла быјарланатан, оны әм тургуза, айткадый болуп јат. Оору кижидән, ол әмәзә, билдирбей југыш алып јүргәндәрдән, јэргә отургань-ла, сидиги-лә онон-да өскөлөри-лә) ачык суу алар јәрләргә, алдынан бойы табылгадый болот; көбизи суу-ла агып, казынты сууларга, буунты сууларга, агын сууларга кирәт, ол әмәзә југышталган тоозын-ла барып сууга түжәр. Ол әмәзә, казынты суулар, југыш оору-ла айылдын көнөктәри-лә суу сузар тужунда југышталар, әмәзә југыш оорулу малдан, буунты сулар, көлдөр—југышту кийим чайбаар болзо, оору кижиләр кирәр болзо, југышталып јат.

Казынты суу, база-да өскө јол-ла быјарланар. Казынты суудан раак емәс јәрдә, јэргә отурар нәмә-лә, кирлү суу төгөр, ол әмәзә өтөк төгөр оролор бар болзо, олардын чыгы јэргә өдүп, байагы казынты суу јаар барган суулу тамырларга кирип, казынты сууды быјарлап јат.

быјар нәмэләрди, кирлү сууларды кумак јәргә агызып јат, онын јаманы кумакка өдө бәрзин дөп; јә, ол ондый нәмә сүрәкәй јаан јаманын јә-тирип јат. Ол ондый болгон тужунда, айландро раак јәргә таркап, срагай тәрән казынтыларга, кара сууларга, јәр алдындагы суулар-ла кожо өдүп, југышталат.

Суу бойы ару-ланары. Југыш табар микробтордын он-чозы туштаган-ла сууга јадып көптөөр эмәс, јә онызы јакшы болуп јат. Суу алдынан бойы јаман југыш нәмә табылардын јүренинән аруланып-та, айрылып-та јат дөп, нә-мәнин учуры ондый туру. Бу мундый нәмә ачык суулу јәрләргә, көлдөргә алып турган буунты-ларга, агын сууларга кәлижип јат. Күннин тий-гән чогынын күчи-лә, кәй-лә, суудын кыймык-таганы-ла, база тоозына чыкпас, оору-јобол та-былбас микробтор көп болуп, ологро көптөөргә бәрбәс учун, ологро јоголып үзү-лә бәрәт. Суу, јаан городтын кандый-ла јүзүн—јүүр јаман кир-лү нәмәлери-лә быјарланза-да, табынча арула-на бәрәт; чакырым-ла тоозына суу тамнала ару-данып, срагай кийиндә, городтын үстү јанын-да кандый ару болгон, ол арууна табыжар.

Јәрдин кыр-тыжынын бы-јарланары. Јәрдин кыртыжы суу чылап оору кижидән бөлүнгән нәмә-ләр-лә быјарланып јат. Јәрдин үстүнә, југыш оорудан өлгөн малдын сәгин таштаар болзо, ондый нәмәдән јәр үстү (кырты-жы) көп југышталат. Суудагы чылап јәр үстүнә оору табар микробтор-дын кәзиги-лә јүрүп, көп-төп өзөр; јә, ологордын көбизи јәрдин үстүнә јү-рүп болбой кырылып калат.

Јәрдин бойынан, кижии каа-јаа-ла оору та-бар (столбняк, јаманду тижик), јә булар јәрдән суу, јүзүн-јүүр ат-ла маала аштары југушталар.

Јәр кыртыжы, анчада-ла мал ооруун тарка-дарга сүрәкәй мәргән нәмә. Југышталган јәрдә, өзип турган олон-дә, оору табар микробтор бар болуп јат. Ондый одор јәрдән мал сибирский

язва, шумящий карбункул, бациллярный рота дэп, оорулар-ла, булардан-да өскөлөри-лэ југыш-талып оорып јат.

Јэргэ отуарар јэрдин, кир-кирт төгөр оро-нын нэмэлэрин, өтөкти база, јаланга алып бара-ла, јукка эдип чачала, тартып ийзэ, ондый јэр јаан саадабай југыжы јок боло бэрип јат.

Кэй-лэ југыш-талары. Нэ-лэ југыш ооруды, кэй алып јүрүп, јэр заин таркадтан болор дэп, озогы тужунда онойып сананатан болгон. Јэ, ол сагышты эмдиги үүрэдү јок эдип салды. Суу-ла јэр кыртыжында микробтор көп, ологро бодозо, кэйдэ микроб деп нэмэ, срагай ас. Олор кэйдэ јүрүп, көптөп, өзөр јэри јок. Оору табар микробтор кэйдэ табылза-да; олор јэргэ түжүп јат; кэйдэ јада калгандары јиир кур-сак јок болып, күннин чогыпа кургай бэрэттэн учун, ол микробтор ончозы өлүп јат. Онын кэ-рэгиндэ; кэйдэ јүргэн микробтор раак јэргэ ба-рып болбос.

Чэмэт, корь, оспа, өскө-дэ оорулар тужун-да, кэй југышту болып јат; јэ, ол југыш, јагыс-ла оору кижн јаткан айылдын ичиндэги кэйдэ болор. Көп микробтор, оору кижн раак эмэс-тэ болзо, кэйгэ өлү бойынча табыжып јат. Холе-радан оорыган кижинин јэргэ отурганы-ла, кам-пулу аттын тумчугынан аккан нэмэ, кэйгэ кур-гак тоозын болуп күдүрилгэни, кижээ јаманы јэтпэс болор. Тура ичиндэги, оору кижинин ја-нындагы тоозынын көп јаны бойында југышту болот, нэнин учун дэээ, олор оорудан айрыла-ла, өлгөлөк учун андый болып јат. Чеметэн јат-кан кижинин айылдын ичиндеги тоозын корку-шту, чэмэтэн айрылган микробтор кургаганы-нан ылтам өлбөйтэн. Кандый бир иштэген иш-тин тоозынындагы микробтор узак өлбөс бо-лор, ол иштэп турган нэмэләрди иштээр тужун-да, онон југышталып јат. Алдында айтканыбыс, југышталган түкти иштээр тужунда, онон ай-

рылган тоозынды, кижн тыныш-ла кожо бойына тартынып, сибирский язва дэп, оору-ла југышталар дэп.

Оромдогы-да тоозында, түрү, оору табар микробтор бар; оморло-да кажы бир оору југыжар.

О оруларды јийтэн аш-кур-сан-ла, айыл ичиндэги ту-дунар нэ-лэ нэмэлэр-лэ таркадары.

Јийтэн аш-курсак-ла кижээ көп оорулар југыжып јат. Курсак-ла оору малдан табылатан учун, оны иштээр тужунда, база салып койгон јэриндэ, ол кирлэ-нэтэн учун, аш бойында југышту болуп јат. Мунун кэрэгиндэ, аш-курсак ару болзын дэп, бир ондый-мундый нэмэ јок болзын дэп, ајыктап көрөри сүрэкэй јаан-учурлу нэмэ болуп јат.

Этгэ мундый југышту оорулар бар: сибирский язва, јуулгэк чэмэт, сан (камну) јангыс-ла аттын эдиндэ болор; база көп оорулар бар, омор бу оорулар-ла оорыган малдан табылган болзо, ондый болор. Онон башка эт кижилэргэ сүрэкэй коркушту јаман нэмэ болуп јат; мал баланын јадынынан, эмчэгинэн, кыјыктап оорыган болзо, (паратиф, ом эмээ оны „эттин короны“ дэп ајдатан) оны јизэ, кыргын оору-да табылгандый болор,

База бир кээк оорудын таркаары сүтгэн болуп јат. Оору малдан, чэмэт, яшур дэп оорулар кижээ сүт-лэ табылар. Онын башка сүт дэп нэмэ, оору табар көп микробтор јүрэр, өзөр, јакшы јэр болуп јат; су-кадык-та малдын сүди, бойынан југыш таап, југыштала-да бэрэр. Кирлү колдон, көнөктөн, сүт шүүр нэмэдэн, база-да өскөлөрдэн табылар. Сүткэ брюшной тифтын, кыјыктын, азиатский холеранын, кижн оорыдар микробторы табылып, өйинэн өткүрэ көптөп јат.

Суузынга ичэр квас „ситро“, суу сра, јуугыш оору табылар нэмэлэр ол болор, оморды эдэр, чэбэрлээр тужунда кирлэнган болзо ондый болор

Јийлэктэр, маала ажы, кандый-ла јиир өлөң, калаш-та, јүзүн-јүүр калаштар эдэр јэрлэр, оору табар нәмэлэр-лэ кирлэнгән болзо, оноң алып јип турган улустар југыш оору-да табар.

Раак јардэ југыш оорулар, оору кижидэн бөлүнөгән нәмэлэр-лэ, кирлэнгән кийимнэ, тон-өдүк-лэ таркап јат. Кийимдэги југыш узак јүрэр, нэниң учун дэзэ, кўнниң чогы оо јэтрэ тийбэс, кургатпас учун, ондый болып јат. Бу мундый аайы-ла чэмэт, дифтерия, инфлюенца, холера, брюшпой тиф, дизентерия дэп оорулар таркап јат.

Кажы бир-дэ југыш оорулар бичиктэр-лэ, баланың ойыны-ла, кандый тудунар кабынар нәмэлэр-лэ, југышталган айылдардаң, өскө јэргэ таркап јат.

Укталып ју-гыжары. Југыш ада-энэдэн укталып, југыжаттан, эм база бир айдарыбыс ол туру. Мундый нәмэ, дэкши ончо ооруда эмэс, бир кээк-лэ ооруларда; эм оны уктап алганы нэдэн билдирэт дэзэ, эт-кан јок, уйан болзо, ада-энэдэн табылган дэп болор; ондый кижилэр југышка бэлэн, анчада-ла чэмэт оору тужунда болот; энэзиниң ичиндэ југышталары, чыгар тужунда југышталары сифилис (јаман оору) дэп, тужунда ондый болып јат.

5. југыш оорулар-ла туружары.

Југыш оорулар-ла туружар учуры.—Озогы тужунда југыш оорулар-ла турушканы.—Југыш оорулар-ла нэниң учун туружып јат.—Кандый-ла оорудың аайын көрүп, оның аайынча чэбэрлэнэри.—

Југыш оору табылбазын дэп, чэбэрлэнэри.—Суу алып ичэр јердинг аайы.—Кандый кир кирт нәмэни, кандый јэргэ јуур, оны јок эдэри.—Јийтэн аш-курсак эдип, оны-ла садыжып тургандарды ајыктап көрөри.—Ачана-ла туружары.—Айыл јурты канайда эдэр, оны ару чэк тудары,—

Мылча-ла кийим јунар јэрлэр.— Эрүүл јүрэри.— Эмчилэрдин болыжы.— Малды, кижини эмдээр эмчилэрдин тузалу кэрэктэрин таркадары.—

Оорулуларды башка айраы-ла, карантин тургузары.— Олгөн кижинин сөөгин түдүп-кабар аайы.— Сөөк салар јэр.— Олгөн малдын сөгин јууры.— Айылдын, база кандый-ла нэмэлэрдин југыжын-изү-лэ јок эдэри (дезинфекция).— Кандый нэмэлэр-лэ југышты јок эдэр.— Коронду кэй-лэ јок эдэри.— Күннин чогы-ла кургадын, југушты јок эдэр нэмэлэр.— Кажаанды, чуланды, өтөкти југыш јок эдэри.

Југыш оорулар-ла туру-жар учуры. Нэнин учун југыш оорулар-ла туружатар, оны кандый-да кижинин јүрүминэ јаман эдэрдэн болгой, бүткүл аймактын јуртын чайкап, омордын амыр јадын, јурт тударына-да јаман эдэт. Кижее југышпас, малдын ооруларынын аайын, јангыс кижинин кэрэгинэн болгой, көдрө аймактын нэ-лэ кэрэгинин аайынча болуп јат.

Мунын кэрегинде кыргын, кижинин (эпидемия) малдын (эпизоотия) оорулар-ла туружары туружары јангыс кижидэн, јоннон болгой, јэ башкарудын-да кичээр кэрэги болуп јат.

Озогы тужунда југыш оорулар-ла турушканы. Туу јэбрэн чактан бэри, албатынын кичээри, кажы бир кэлишгэнчэ, бойын југыш оорулардан корулаары.

Ол тужунда, кажы бир ооруды нэ дэп көрүп турган, онын аайынча, онэн јүзүн-јүүр нэмэлэр-лэ чэбэрлэнэринэ кичээйтэн болгон.

Југыш оорулардын, онон канайып југышталатанынын аайын билгэлэктэ, омор-ло чын туружар аайы јок болгон дэп, көрүнип туру. Југыш оорулар-ла туружар чын јолды, ол југыш оорулардын табылары микробтордон, ол эмээ, бактериядан болотон дэн билип, ол микробтордын аайына үүрэнгэн кийинде болды.

**Југыш оору-
лар-ла нэминг
учун туружып
јат.— Кандый-
ла оорудыг
аайын көрүп,
оныг аа ынча
чэбэрлэнэри.**

Југыш оорулар јангыс-ла микробтордон болып јат, микроб јокко бир-дэ југыш оору табылбас, онын кэрэгиндэ југыш оорулар-ла туружары, оору таап турган микробтор-ло туружары дэп, јарт билэр кэрэк.

Кандый-ла југыш оору микробтордон табылып јат, микробтор оору баштаар нэмэлэр дэп, олар бойларынын бир аайынан башка, кажы бирдэ олар бой-бойларынан раак башка болуп јат, онын учун олардын аайыда башка болуп, башка-башка оору таап јадылар. Микробтор кижининг эт-канына, башка-башка јол-ло табылып, башка-башка јэргэ үйлэнип, көптөйтэн дэп, кижининг эт канынан башка-башка аайлу бөлүнэтэн дэп, кижининг эт канына база башка аайлу коронын таркадтан дэп, бис билэрибис.

Кандый-ла башка јүзүн југыш оору-ла туружары-да башка болор кэрэк дэп, мунаг көрө билгидий эмтир. Эки јүзүн оорудыг микробторынын јүрими-дэ бир аай, бой-бойына түнгэй болзо, олар-ло туружары-да бир аай болор кэрэк; бой-бойынан башка микробтор-ло туружары-да башка болып јат. Онын кэрэгиндэ, башка-башка оору тужунда, туружары-да башка туру дэп, оны бир-дэ эбэш кайкап көрбөс кэрэк. Эм андый болгондо, кижилэрдинг чумазы тужунда, оору улустарды айрып, больницаа, эмээ баракка (эмдэнэр јэрлэр) салып јат, оору кижининг кийимин өртөп ийэр, ол эмээ, југыжын јок эдиј јат, ол оору кижилэ кожэ јаткан кижилэрдэ, эмчи тоолу күнгэ ајыктап турар.

Холера табыла бэргэндэ, оору кижилэрди айрып, баракка јатырызарына кичэглэйт; јэ, ондый-да болзо, онын нэ кэрэктэрининг аайы, чума тужундагазындыг кату эмэс. Аттардын сап дэп оору тужунда, уйлардын чума дэп, ооруу

тужунда. оору малдарды өлтүрүп ийэтэн, атын „мыть“ дэп ооруу тужунда, оны жагыс-ла эмдэп јат.

Туштаган-ла ооруга бойынын аайы кэрэк эмэс; јэ, кажы бир жагыс-та оору тужунда, онын аайы, оору кижии кандый јэрдэ, кандый аайлу јаткан, оноң көрө аайыда башка болор. Сыпной тиф-ла оору кижии, кожо јаткандарга, онын бойында, јаткан айлында бийт дэп нэмэ јок болзо, ол коркуш эмэс, оноң коркоры јок. Ондый болор болзо, оору кижии айлында-да јатса, төрө гөндэринэ јаманын јэтирбэс. Анайып чэк-ару тудуп албагадый болзо, оору кижини төрт больницаа јатыргызар кэрэк.

Југыш оору табылбазын дэп чэбэрлэ-кэри. Југыш ооруларга, бу мундый јакылта кэлижип јат; „от чыкпазын дэп, озо ажындрa кичэ-энгэни, оны өчүрээринэн јэнгил“.

от јаанап күйүп чыккалакта, отты өчүрзэ, бэлэн-јэнгил өчүрэр. Југыш оорулар-ла туружары, оору табылган-ла кийиндэ, онын нэ-лэ эбин таап токтодоры эмэс; јэ, оору табылгалакта, ол табылбазын, көптөбөзін дэп, кичээри. Озо ажындрa чэбэрлэнгэни, јуртта улуска, көдрө госудaрствa-да тузалу, астамду-да нэмэ дэп, айдарга кэрэк.

Југыш оорулар канайып таркайтaн дэп, бөлүктэн билгэнибис, кажы бир оору башталып, тыгыырына оо јарагадый јакшы јэр кэрэк дэп айтканыбыс. Сыпной тифты таркадарга бийт кэрэк, бийт јок јэрдэ, ол оору табылбас-та көптөбөс-тэ; азиатский холера-ла брюшной тиф, југышталып суудан ары таркап јат; казынты суу, јердин алдыла өткүргэн суу ару-чэк тудулар болзо, буунты суулардан, база бир кандый кирлү јаман суулардан улус ичпэс болзо, бу оорулар тыгыл болбос. Онон ары бистин көргөнибис мундый: Југыш ооруларды тыгылдары, кижинин эт-канына јаман болып, билдиртип турган нэмэлэрдэн: ачанадан, бойинэн өткүрэ уйадап чагы чагырдан, эдин кирлү тударынан, коомой

айыл-јуртан болотон, оору оо кыпчаазындап туратан дэп билдибис. Нэ нэмээ үүрэнгэн, нэнидэ билэр албаты, југыш оорулар-ла туружарына кичээр кэрэгинде, нэмэ билбэс албатыдый эмэс, ондый ооруларга көп алдыртпайт.

Мундый пэмэнинг ончозы, јүрүмди ајыктап үүрэнгэнишэн јарты билдирэт. Нэ-лэ нэмээ үүрэнгэн албатылардын јериндэ, кижининг јүрүми јакшы су-кадык болзын дэп, кичээп, оны тыгыда кичээгэндэр, југыш оору дэп нэмэни көп билбэс. Брюшной-ла, сыпной тифтар, озо јуу болголокто, амыр чакта Россейдэн бу оорулар айрылбай, көп өлүм болып турарда, Англия-ла Германия-да бу оорулар билдирбэгэн. Јүүлгэк дэп оору Англияда срангај јок.

Эмдиги чакта бистин јүрүмибис коомойтый-ла јүзүн-јүүр југыш оорулар ааи-јок көптөди.

Онын кэрэгиндэ, југыш оору табылбазын дэп, тэкши чэбэрлэнэри, сүрэкэй јаан кэрэк болып јат. Ондый чэбэрлэнэр нэмэләрдинг кэрэктүү-лэ булар болып јат.

Суу алып ич- Албаты-јон јакшы, ару, бир-дэ **ер јәрдинг аайы.** јаман микробтор јок суудан алып ичэр болзо, көп југыш оорулардан кыйар, ондый оорулар: (азиатский холера, брюшной тиф, онон-да өскөлөри) табылбас. Агын суулар ондый јаан көркушту эмэс. Јэ, ондый-да болзо, муны ундубас кэрэк; агында суулар кирлэнэр, југышталар. Агын суудан суу алып ичип тургандар, сууды, сууга кирэр, нэмэ јунар јәрдинг үс-тү јанынан алар кэрэк дэп, оны ундыбай, онойдо кылынып јүрзин.

Тэрэ эдэр заводтын, мал өлтүрэр јәрдинг нэмэ јунган сууларын, срангај суу јаар агызарга кэрэк јок. Бир ондый југыш јок сууларды агызайын дэзэ, јуртын алты јанынан агызар кэрэк. Кирлэнгэн суу бир канча чакырым агып барала срангај арулала бэрип јат.

Кандый кир-кирт нэмэни јууп, оны јок эдэри.

Сууды, јәрдинг кыртыжын быјарлаар нэмэ кижинин богы. Онын учун, ондый кир-кирти јууп, јок эдэринэ сүрэкэй кичээр кэрэк.

Јийтэн аш-курсакедип, оныла садыжып тургандарды ајыктап көрөри.

Көп југыш ооруды, јийтэн аш-курсак-ла таркадаттан учун, албатаа кандый аш курсак садып турган, онын јакшызын, онын кандый аайлуун көрөргө, билэр кижилэр кэрэк. Өлтүрә-лә садып турган этти көрөргө малдын эмчизи кэрэк, оны ол көрөр учурлу. Ол өлтүргән мал су-кадык мал-ба, база бир кандый оорулұ мал-ба дөп: оору мал болзо, онын эдин сатырбас, көмдирер.

Айыл-јурты канайда эдэр, оны ару-чэк тудары.

Карачкы, тар, чыкту, коомой кәйлұ айылдар чыны-ла југышты таркалар айылдар ол дөп, бистин алдында айтканыбис ол болгон. Айылды (тураны) јакшы эдэр болзо, јакшы, јарык, кән, ичи јакшы ару кейлұ болзо, ондый айылдардагы јаткандар, југыш оорулардан-да коруланар.

Тура јакшы јаан-да болзо, ичин чэк-ару тутпаза, јүзүн-јүүр оорулардын уйазы болор. Клаптардан, сээртикигитәрдән, таракандардан, бийтәрдән, чымындардан јүзүн-јүүр оорулар југыжар дөп, алдында-да канча катап айтканыбыс. Онын учун, јаткан, туранын ичиндә ондый нәмәләр јок болзын дөп, кичээр кэрэк.

Көп улусгын какырыктарында, түкүриктәриндә чәмәтинг дифтәриттын југыш микробтары бар. Онын учун, оору-да кижил болзын, сукадык-та кижил болзын туранын ичинә түкүрбәс кэрэк. Түкүрәргә башка нәмә јазап алар кэрэк.

Тоозын-ла үрәлгән кәйдә, база-да бойында југыштарлу болып јат. Онын, учун, айылдын. ичин улам заин сибирип, арулап турар кэрэк. Онойып арулары, кижил јок тушта јакшы. Сиби-рәр тужунда тоозын кып заин таркабазын ки

чээр кэрэк, Тоозын таркатпаска озо полго суу чачып ийэлэ, онын кийиндэ сибирэр кэрэк. Стенэзидэ тоозын-ба, јөргөмүштин уйазы-ба бар болзо, андый нэмэлерди база-да сибирип салып турар кэрэк.

Төжөк јастыкты улам зайын тышкары алып чыгып, салкынга соктырып, тоозынын кактап турар кэрэк. Ару чэк дән нэмэ, ончо микробтордын-ла бийт куртардын өштүү дән болор.

Мылча-ла кийим јунар јерлер. Бийт, сэгэрткиш өзүп көлтө-бэзин дән, кижі эдин ару тудар кэрэк. Онын учун кижээ

мылча дән нэмэ тузалу болотон; јүк калза эки неделэ бажында бир катап кирэр кэрэк. Кандый-да айыл мылчалу болзо, јакшы болор эдэ. Мылча јок улустар, јайгы күндэ сууга кирип јунунып, бийт, сэгэрткишип јок эдин өлтрүп турза кандый бир југыш оорудан кыйып калар.

Мылчаа кирэр тушта кийимди-дэ өскөртип кийип турза јакшы. Онын кэрэгиндэ кирлэнэ бэргән кийимди самындап туруп изү сууга јунып алып јүрэр кэрэк. Мылчаа кирэлэ ойто кирлү кийим кийер болзо, онон бир-дэ туза болбос, карын јаман болор.

Ачана-ла туружары. Ачана кандый-да југыш оору табарга бэлән нэмэ, ачана тужунда, кижээ табылар оорулар: тиф, цынга олордон-да өскөлөри бар, малга табылары: кырчангы, сибирский язва; ачана болбозын дән кичээри, југыш оорулар табылбазын дән, кичээри ол, ачана-ла туружары—југыш оорулар-ла туружары ол. Ачана тужунда, башкару-да болзын, тэгин бир кандый кижі-дэ болзын, болуш эткәни јаңыс аштап турган улуска ачынып болуш эдип турган эмәс; јә, ончо албатыны бир јанынан југыш оорулардан, бир јанынан үрәлип чачыларынан корулап болуш эдип јат.

Аракы ичпәзи. Кижининг эди-канын уйанг эдип, нэлә југыш ооруга бэлән эдәри, бри коркушту нэмә аракы. Аракы ичкән кижининг эди-каны

аракаа артап, уйдаай бэрип јат. Аракызак улустар, нэ-лэ југыш ооруга бэлэн алдырып, оорыыр-да болзо, уур јадын өткүрэр. Кэзик улустар айдып јат: аракы ичсэ оору кижээ јуукпас дэп, ол төгүн. Эзрик кижининг эди-каны уйдаардан болгой, нэдэнг-дэ чэбэрлэнбэс кэрэгиндэ, ооруга карын бэлэн алдырар. Аракы ичпэзи, кандый-да југыш оорудан чэбэрлэнгэни ол болор.

Эмчилэрдин болужы. Југыш оорулар-ла туружарга, онын табылбазын кичээргэ, бир кэрэктү сүрээн нэмэ, јакшы јазап, јэпсэп, тургускан улус эмдээр јэр, ондый јэрлэри, кажы-ла калын јурт турган јэрлэрдэ тургузар кэрэк. Кажы-ла гражданин, эмчидэнг кандый-ла оорудын аайынча јоп сурап, акказы јок эмдэнэр учурлу болуп јат. Кандый-ла оору табылза, тургуза ондый Јэргэ бэрип, эмчээ айдар кэрэк; айдарда эмчи нэ оору табылып турган, онон канайда чэбэрлэнзэ, оны канайда эмдээзэ јакшы болор, ончозын јартап айдып-та бэрэр, оо үзэри эмчээ, кандый јэрдэ, кандый ооруу табылып турган, оо билэргэ-дэ јакшы болор, эди, көптөп јайылгалакта, токтодорго-да јакшы болор. Јон эмчилэргэ, нэ-лэ јоболын јажырбай айдып, онон нэ-лэ јөбин угар болзо, эмчилэр ологорго-да бүдүмчилү болуп, кандый бир кыргын оору туржунда, олог јоннын-да кэрэгин ончо бүдүрэр. Јонго јуук турган акча јок эмдээр јэр, јоннын су-кадык јүрэрин корыыр јакшы, тузалу јэр ол дэп, болор. Мал-да оору кэрэгиндэ база анайып айдар кэрэк.

Кижининг суу кадык јүрэри нэдэнг-дэ артык, оны чэбэрлээр корыыр кэрэк.

Малды, кижини эмдээр эмчилэрдинг тузалу кэрэктэрин таркадары. Нэни-дэ билэр, нэгэ-дэ үүрэнгэн албаты, ондый-мундый нэмээ алдырышпас, југыш оору ондый албатынын ортозында көп јок. Кажы бир ондый билэр јэрдэ, бир кээк југыш оорулар сраңгај јок болуп јат, ондый оорулар

дээ, бистин Рассей јариндэ сүрэкэй жагыган. Ол нэнин учун андый дээ, үүрэнгэн билэр улус, бойлоры кандый-да оорудан чэбэрлэнип, коры-ланып јат.

Олорго бодозо, нэмэ билбэс кара албаты оорудын аайын-да билбэс, оору тужунда, нэдэн чэбэрлэнэр, нэдэн чэбэрлэнбэс, оны-да билбэс. Нэнин учун, ол ондый дээ, олор эмчилэрдин айтканына бүтпэй, олордын айтканынча кылын-бай јат. Деревнэ јэрлэрдэ, кижэе тузазы јок, јүзүн-јүүр јаман нэмэлэ бар, олорды кэм-дэ билэр. Эмдигэ јэтрэ југыш оору тужунда, кажы бир јаман боло бэргэндэ, эмчилэргэ барбай, тармачылар-ла сөстөөчилэргэ баргылайт; сибирский язваны, јүүлгэкти, олордон-да башка ооруларды сөстөткилэйт. Југыш оорудан өлгөн малдын сэгин, чэдэнин эжигинэ көмөр, ол нэ дээ, „оору өтпөзин“ дэп, кажы бир јуук турган јэрдэ, југыш оору табыла бэрзэ, байагы оору јок деревнэни айландра, көрмөстин сөстөри дэп нэмэ айдып, түндэ айландра, салдала сүрүп јолдоп салар, југыш оорулу улустарды јажыар. Кандый бир үүрэнгэн нэмэнин аайынан көрүп, корулаар нэмэ салар дээ, онон качар туру. Ол нэдэн ондый болуп јат дээ, нэмэ билбэзинэн, нэгэ-дэ тазыкпаган учун ондый болуп јат.

Албатыны үүрэнгэн улустар-ла тэн эдип, нэгэ-дэ таскадары, југыш оорулар-ла туружарына үүрэдэри, бир сүрэкэй јаан кэрэк, деревнэ јэрдэги улустардан болгой, городтордогы-да улустарды тэн эдэр кэрэк. Онын учун, лекциялар, куучындар, курстар (үүрэдү), база кижи ооруунын аайынча, мал ооруунын аайынча чийгэн би-чиктэр кэрэк.

Бу айткан нэмэлэрдин аайы, кижинин этканын тынғыдар, оны корыыр аайын айтканы. Эм југуш-ла микробтор-ла туружар болуп, оло-го удурлашкан нэмэлэрдин аайын ајыктап кө-рөли.

Оорулуларды башка айрары-ла карантин тургузары. Кандый-ла ооруды алып жүрүп жайылтар нэмэ, оору кижининг эт-каны дэп, бис билэрибис. Онын учун југыш оорулу улустарды, оору су-кадык кижилэргэ југышпазын дэп, кижилэрдэн айрып, өскө тураа јатырызып јат. Холера, тиф тужунда, оорый бэргэн кижилэрдэ больницаа, ол эмэзэ, башка југыш оорулу кижилэр јадар баракка јатырызар; југыш оорулу малдарды башка чэдэнгэ, ол эмэзэ, југыш оорулу малдын сэгин салар јэргэ (чэдэнгэ) сугар. Југыш ооруга јаткан кижі јазылза-да југыжылтам айрылбас, онын учун, ондый ооруга јаткан улусты, ооруунын аайын көрүп, бацка-башка өйилү ара-бэри јүргиспэй тудуп јат. Јадынга јаткан балдарды, јакшы болгон кийиндэ, бир тоолу конокко школго-да јүргиспэй јат. Муны үүрэнгэн тил-лэ „изоляция“ дэп, айдар. Кижэе табылган чума дэп оору, коркыдып турар болзо, ол эмэзэ холера дэп оору табылып турза, ондый оору табылган јэрдэнг кэлгэн улустарды, ондый оору бар болор дэп, эрээлү улустарды, эмчилэр ајыктап көрөринэ јакшы болзын, сукадык кижилэрдэнг башка айрып јат. Ондый улустарды, олардын су кадыгынын аайына чыкканча, карантин дэп јэрдэ тудуп јат.

Кажы бир-дэ, башка тураларданг, деревнэлэрдэнг болгой, башка јуртла-да, ары-бэри јүрүшпэс эдип, каруул туруп јат.

Өлгөн кижининг сөөгин тудар-ка бар аайы. Сөөк салар јэр. Југыш ооруды, јангыс-ла оору кижі таркадар эмэс; јэ, југыш ооруданг өлгөн кижининг сөөгидэ ооруды таркадар. Өлгөн кижининг сөөгиндэ чэбэрлэнип тудар кэрэк. Чума, оспа, сибирский јазва, сап, дэп оорулар тужунда, өлгөн улустардын сөөгин јунарданг болгой, оо тийзэ-дэ, ононг оору југыжар. Көп улустар југыш ооруданг өлгөн кижилэрдинг сөөгин тударданг болгой, сөөк туткап кийиндэ, ол айылданг ажанза-да оорый берип

турган. Југыш оорудан өлгөн улустардын сөөгин, церквээ кийдирбэй, көндрэ сөөк салар јэргэ алып барып; јууп салар кэрэк.

Озодон бэри өлгөн улустын сөөгин јуурга башка јэр чыгарып койоттон—оны сөөк салар јэр дэп, айдатан. Јакшы јазап көмгөн сөөк јыдып југыжы јок боло бэрэр.

Сөөк салар јэр, југышты јок эдэр јэр болып јат.

Өлгөн малдын сөгин јайлада-ры. Југыш оорудан өлгөн малдын сөөги (сэги), југыш оорудан өлгөн кижинин сөөгиндий југышту.

Југыш оорудан өлгөн малдын сөгинэн, малдан болгой кижиде југышталар (сибирский язвату) эмчилэрдин ајыктап көргөни ондый болуп јат. Ондый-да болзо, өлгөн малдын сөгин јайладарына улус онойып јаан кичээбэйт. Көп јэрлэрдэ өлгөн малдын сөгин салар јэр јок, кажы бир јэрдэ бар болзо, оо салбай туштаган-ла јэргэ таштагылап, мал одорын јэр кыртыжын, сууды југышту эдэт, кэйгэ дэээ јаман јыт јайылытып үрэйт.

Онон болгой, југыш оорудан өлгөн малдын тэрэзин садарга сойып алат, ондыйдан ончо нэмээ југыш болор, кийиндэ оо тийген-де кижиде, оны иптэгэн-де кижиде јуугышталар.

Бу калганчы јылдарда оорый бэргэн малды, јиир болып өлтүрэр дэп, бир коркушту јаман нэмэ табылган; оны јиирдэн болгой, мэкэлэп саткылап-та турглайт. Мундый јаманды айдары јок, бойынын јимэгинэ болып, југыш таркадып, нэмэ билбэй, оо бүдүп, эт алган улустардын јүрүмий јаманга салып турганы, база коркушту-ла нэмэ болуп јат.

Малдын југыш оорулары-ла туружардын төзи мундый југыш оорудан өлгөн малдын сөгин, сэк салар јэргэ, тэрэзин сойбой, јеринин тэрэни 2½ аршин эдип көмзін. Малдын сөгин салган јерди, мал јүрбэс эдип, манап, ол эмэээ, айландра јэштэп казып салар кэрэк. Малдын

сэгин салар эптү јэр, оору кэрэгиндэ, айландра турган јэрлэргэ. ондый коркушту болбос.

Айылдын ба- Оору кижилэ, олгөн кижинин
за кандыйла- кийниндэ, омордын јаткан ту-
нэмэлэр- рада југыш, артып калып јат,
дин југыжын, јаткан јэриндэ, онын төжөнгөн,
југышталбас јастанган јамынган, онон-да
эдэри (дезин- өскө, онын туткан капкан нэ
фекция). мэлэриндэ југыш јада калып
 јат. Кандый оору онын аайын көрип ол гэмэ-
 лэрдиг ончозын југыш јок эдип, оны срагай
 јок эдэрдэ, оору кижидэн артып калган мик-
 робторды өлтүрэрин эмчи тили-лэ дезинфекция
 дэп айдатан.

Изү-лэ југыш- Кандый аайлу микробторды јок
ты јок эдэри. эдэттэн, кандый нэмэлэр ју-
 гышталган, југыжын јок эдэргэ турган болзо
 југышты јок эдэри башка-башка аайлу учун.
 онын аайын аайын көрип туруп, јок эдэр
 кэрэк. Срагай јэнил-дэ, бүдүмчилү-де, јокэ-
 дэр нэмэ изү болып јат. Тын изүгэ мик-
 робтор түрчэлэ өлө бэрэр. Темир нэмэлэрди
 торт отко кызыдар кэрэк. Кийимди, аяк-казан-
 ды, оок-тээк нэмэлэрди изү сууга кайнадып
 ийэр кэрэк. Бир час казанга кайнаган нэмэнин
 југыжы, өлөр. оны кандый-да кижил иштээр. Оны
 анайда эдип жүрэр кэрэк.

Күннин чогы- Микробтордын көбизи күннин
кургадып. ју- јаркыны тийэр болзо, эмээ,
гышты јок кургактагананына өлөр дэп, би-
эдэр нэмэлэр. стин алдында айтканыбыс он-
 дый болгон. Онын кэрэгиндэ, көп оорүлар ту-
 жунда, айылдын ичин, салкынга соктырып, кур-
 гадар болзо, југышталдырбас эткэни ол. Оору
 кижил јаткан айылга күннин чогы тийип турарын
 кичээр-кэрэк. Көзнөктөрдиг каал-казыл-ла, кө-
 жө-лэ бөктөбөй, карын салкын согуп, күн
 тийеринэ кичээр кэрэ. Нэмэлэрди салкынга сок-
 тырга; арлаарга, кургадарга күнгэ чыгарып ту-
 рап кэрэк.

**Нинжи тиштэп
канын соорор
нэмэлэрди јок
эдэри.**

Кандый бир оору табар микробтордон өскө. оору кижининг, ол эмээ, өлгөн кижининг кийиндэ, кижитиштэр нэмэлэрди јок эдэр учурлу; нанинг учун дээ олоор оору кижининг каанын соорып, бойында југушту болуп јат. Ол ондый кэрэгиндэ, бир коркушту сүрэкэй нэмэлэр: бийт, сэгэртиш, клап бистинг айтканыбис, олоор сыпной-ло возвратный тифтор кижининг чумадын таркадат.

Кижитиштээр нэмэлэрди изү сууга канайдар кэрэк, ол эмээ, кургак изү-лэ, изүлээр кэрэк.

**Нажаанды, чэ-
дэн-чуланды
өтөкти југыш-
талдырбас
едери.**

Кажан, чуланды туйук тургуспай салкынга соктырып кургадып турза, југыжы јок боло бэрэр. југыш ооруларды табар нэмэлэр кургаду-ла, күн јаркынына өлө бэрэр; ол јүүлгэк, сап, уй-малдын чумады, яшура дэл, југыш оорулар тужунда болуп јат.

6. Оорулардаң корыланар нэмэлэр салары-ла, југыш ооруларды эмдери.

Југыш оорулар-ла туружарына, ондый нэмэлэр табылбазын деп салар нэмэлэрдинг аайы. — Југыш оору табылбазын дэл, баштапкы салган нэмэ.

Эмдиги чакта југыш оору табылбазын дэл, салар нэмэлэрдинг көптөгөни. — Југыш ооруларды эм-лэ эмдери.

**Југыш оору-
лар-ла туру-
жарына, он-
дый нэмэлэр
табылбазын
дэл, салар нэ-
мэлэрдинг
аайы.**

Југыш оорулар-ла туружарына, ол оорулар табылбазын дэл, кичээринэ бистинг алдындагы айткан нэ-лэ аайыбыстар, бойына көрө, кандый-да сүрээн јакшы болзо, олоор кажы бирдэ кэрэгининг учуна чыгып алгылабайт. Бир кандый кыргын оо-

ру тужунда, нэмэнин аайын б'лэр улустар, канайып-та чэбэрлэнип турза, југышталып оорый бэрип турары-да ас эмэс.

Кажы бирдэ, бис југыш ооруды канайып-та турзабыс, оны јок эдэргэ чагыбыс јэтпэйт. Сибирский язва тужунда јаланда јәрдин кыртыжындагы југыштын микробторын канайып-та үзэ өлтүрүп болбос, онын учун ондый одордо јүргән мал, јаантайын југышталып оорый бэргәдий јүрәт; холера тужунда, суудагы көлдөги, казынты сулардагы холеранын микробторын канайып-та өлтүрүп болбос. Бис јаантайын кайнаткан сууда ичип турган бэлзобыс, сууга кирәрдә, ол эмәзә,, јунунар тужунда, југыштала бэрәр, југышты чымын-да аккэләр.

Эмдиги үүрәдү, кижинин эт-канын југыштаң корыгадый өскө бүдүмчилү нэмэләр таап алды. Југыш оору табылбазын дәп, салар нэмэләрди айдып јадыбыс.

Ондый салар нэмэләр салза, кижинин эдиканына југыш табылза, кижәә јаманын јәтирбәс, оорытпас болуп јат. Онын кэрәгиндә, оору табылбазын дәп, салар нәмә, југыштаң корыырга, оноң артык нәмә јок, југыш оорулар-ла-да туружар тужунда, оноң артык бүдүмчилә нәмә јок дәп айдар кәрәк.

Југыш оорулар табылбазын дәп, салар нэмэләрдин аайы, југыш оорулар-ла туружар тужунда, сүрәкәй јаан кәрәк болып јат, ол оспо дәп оорудаң билдирәт; југыш оорулар табылбазын дәп, салар нэмэләр јок тужунда, оспо дәп оору коркушту оорулардын бирүүзи болгон, әмди ол ооруды каа-јаала угадыбыс.

Әм тургуза, салар нэмэләрди, ончо југыш ооруларды салбай јат; јә, табынча көптөөр, мунаң ары, ондый салар нэмэләрдин болужыла, әмди чагыбыс јәдиң, туружып болбос оорулар-ла туружарыбыс дәп, ижәнәр кәрәк.

Југыш оору табылбазын дэп, баштап-кы салган нэмэ.

Баштап-ла кижилэргэ оспо салар дэп, тапкан кижидженером дэп, англичанын эмчизи тапкан, онон бэри 125 жыл болды. Дженнером мунайып аыктап көрди, кижидэн эмэс, уйдан кижилэр оспо-ло југышталган. Оспоо јэнгил оорыыр болыптыр, онын кийиндэ оспо-ла оору улустардан југышталып оорыбас эмитир дэп, көрди. Онын учун ол, оспонын југыжын уйдан алып, кижилэргэ салар болды. Анайып осподон оорубас нэмэнинг аайын тааб, канча миллион кижини өлүмнэн аргалады, эмдэ јэтрэ салганча турулар.

Эмдиги чакта југыш оорулар табылбазын дэп, салар немелердин көптөгөни.

Албаты-јон ортозында тараган оспа-ла јүүлгэктэн өскө салар нэмэлэр мундый ооруларда: азиатский холера, брюшной тиф, база дизентерия тужунда кижээ салар. Малга өпкөзинэн кыргын оору табар тужунда, уймалдын чумазы, карбункула дэп оору, калтраак оору тужунда салар.

Эмдиги чакта југыш оору табылбазын дэп, салар нэмэ, кижининг-дэ, малдын-да југыш оорулары-ла туружарга ончозы билэр, сүрэкэй тын бүдүмчилү нэмэ болып јат. Бир жылда канча миллион кижиде, мал ондый нэмэ салдырып јат. Оспоны-да тоого кийдирбээ, ас-мас-ла кижиде бир кандый оорудан корынып, ондый нэмэ салдырбаган болор. Мунаг ары ондый салар нэмэлэр база-да көптөөр дэп, сананар кэрэк.

Југыш оорударды эм-лэ эмдээри.

Кижининг эдинэ кажы бир микроб табылып көптөгөнин, бис эмдиде билэрибис. Кижининг эгканын оорудан айрып алар кэрэгиндэ, ондо табылып, уйаланган микробторды јок эдэр кэрэк. Ооруды эмдээри, ол микробторды өлтүрериндэ болуп јат; бис бир кандый оору југышкан нэмэлэрдэн канайып өлтүрүп јадыбыс, бу ондый-ок болуп јат.

Ондый нэмэни кижн баштап, кайкап көрөр нэмэ эмэс, бис микробтор өлтүрэр, көп эмдэр (корондор) билэрибис-сулема корболовий кислота, оноң-да башкаларды билэрибис. Јэ, ондый нэмэлэр-лэ југыш оорулу кижилэрди эмдээргэ јарабас, олоо коркушту болып јат; нэниң учун дээс, олоо микробторго коронду болгон учун, малдын, кижининг-дэ эт-канына коронду болор. Кижининг эт-канындагы микробторды өлтүргэлэктэ, ол кижининг бойын өлтүрүп ийэрибис, ол эмдэр коронду оны ичпэс.

Кажы бир-лэ тужунда, кижининг эт-каны нэмэ билбэй јат; оо көрө оны оорыдар нэмэлэр чамдалар. Ол тужунда, микробту ооруды эмдээргэ бэлэн-кижининг эт-капынна кирэр эм-лэ микробтор өлүп, кижн јазыла бэрэт. Ондый эмдэр, мундый оорулар тужунда болоттон дэп, айдалык: састын калтраак ооруун хинин-ла, сифилисты ртуть-ла эмдээрлэ ондый болуп јат. Көп оорулар тужунда, кижининг эт-канына јаманын јэтирбэгэнчэ, микробтор өлтүрэр нэмэ јок болуп јат.

Микробтор өлтүрэр эмдэр јок оорулар тужунда, эмчининг болужы, больницаа јадын эмдэдэри артык дэп, качан-да санабас кэрэк. Кандый-ла оору тужунда, кижининг эт-каны југышла бойы туружар дэп, слэр билэригэр; онынг кэрэгиндэ, оору тужунда микробторды јэнэргэ, этканга болужар кэрэк. Озо улустар микроб дэп, нэмэни билгэлэктэ „бүткэн нэмэ-лэ эмдэп јат, эмчи болужып јат“ дэп, айдатан. Микробтор-ла уур тартыш болып турган тужунда, болужар болзо, көп сабазында, ондый тартыш кижининг јазыларына тузалу болуп јат. Оору кижээ канайда болужатанын, пэ-лэ болужатанын эмчи бойы билэр; онынг ончозын бойынын өйиндэ эдэргэ, больницада эптү. Онынг кэрээгиндэ, кандый-да оору болзо, анчадала, југыш оору болор болзо, озо мэнгдэп эмчээ айдар кэрэк; југыш оорулуларды больницаа јатырызар кэрэк.

Иис. W 1002

Ойрот,
2-369

У Л А Л А,
Типографско-Издательское
Объединение „Ойратский Край“

Р. П. М. 1331